

Cumhuriyet Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Ahlak Eğitimi

SAFİYE KESGİN

DR. MEB. DİN KÜLTÜRÜ AHLAK BİLGİSİ ÖĞRETMENİ

ÖZET

Ahlak eğitimi açısından okul, en az aile kadar önemlidir. Çocuğun sosyalleşmeyi öğrendiği okullarda nasıl bir ahlak eğitimi verileceği ülkenin eğitim felsefesi ve ahlak anlayışlarına göre şekillenmektedir. Okullarımızda nasıl bir ahlak öğretimi yapılmaktadır konusu kapsamında, eğitim politikaları ve öğretim programları incelendiğinde ülkemizde, Cumhuriyet dönemi boyunca kısa bir dönem dışında hemen hemen her zaman din ile temellendirilmiş bir ahlak öğretiminin esas alındığı söylenebilir. Din derslerinin örgün eğitim kurumlarından uzaklaştırıldığı dönemde uygulanan humanist kültür anlayışı doğrultusunda çeşitli derslerle laik-sosyal bir ahlak anlayışı uygulanmaya çalışılmıştır. Bu dönem hariç tutulursa din temelli ahlak öğretiminin Din Bilgisi, Ahlak Dersleri ve Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersleri ile yapıldığı görülür. Bu derslerin öğretim programları ve ders kitapları aracılığıyla nasıl bir ahlak eğitimi anlayışının esas alındığı bu makalenin sınırlılığı çerçevesinde ele alınmıştır.

ABSTRACT

When moral education is considered, education is at least as important as the family. The kind of moral education which will be given at schools, where the child learns socialization, is shaped according to the countries education philosophy and moral understandings. About the kind of education is done in our schools when the education policy and the education programs are examined in our country, it can be said that a moral teaching established by religion was nearly always in principle during the Republic period, except a short period of time. In the period where the religion education was removed from formal education institutions a secular, social moral understanding was tried to be applied by a few lessons according to the humanist culture understandings which are applied. When this period is not included, it is seen that, religion based education is done by Religious Knowledge, Moral Education and Religion Culture and Moral Education lessons. Framework of the limitation of this article have been dealt with that how was based on understanding of moral education that occur through these programs of teachings and textbooks.

1. Giriş

Ahlak, insanın “insan” olarak yaşayabilme çabasının bir ifadesidir. Düşünen, akıl eden, duygulanan, inanan, gülümseyebilen ve ağlayabilen, yüksek değerler uğruna kendini feda edebilen insanoğlunun bir arada mutlu olabilme serüvenidir. Bu serüvende “ahlak” insanın ‘yaratılış’ına dönüşünün, en üstün varlık olabilme şerefine olmazsa olmaz şartıdır. Eğitim bilimcilerin birçoğu görüş birliğine varmıştır ki hiçbir şey bilmeden dünyaya gelen insanoğlu, ahlakı da diğer her şey gibi sonradan öğrenir.¹ Toplum bilimciler ise çocukların davranış kalıplarını çocukluktan itibaren yaşadığı toplumun değerleri ve yaşantı örnekleriyle edindiğinden söz ederler.² Zaten her toplum sahip olduğu değerleri, bu değerlerin taşıyıcıları olan kültürün öğelerini gelecek nesillere vermek, benimsetmek ister. Bunu eğitim öğretim yoluyla büyük oranda okullarda yapar. Okullar tek başına bir insanı ahlaklı veya ahlaksız kılma iddiasında olamaz. Çocuğun içine doğduğu ailesi, çevresi, arkadaş grupları, kitle iletişim kaynakları ve diğer birçok faktör bu konuda etkili olabilir. Ne var ki okulun sahip olduğu sorumluluk da hafife alınmaz. Çünkü çocuğun gelişim çağında geçirdiği vaktin büyük bir bölümü okulda geçmektedir. O halde denilebilir ki ahlaki duyarlılığa sahip bir toplum olmak ya da olmamak konusunda okullarımızda verilmiş ve verilmekte olan ahlak eğitiminin önemli bir etkisi olabilir. Bu yüzden okullarda verilen ahlak eğitiminin neliği, nasıllığı önem arz etmektedir. Okullarımızda yer verilen ders programlarında ahlak alanına dair nelerin yapıldığı ve yapılmakta olduğunun sorgulanması ve bu bağlamda araştırmalar yapılması önemlidir.

Cumhuriyet dönemi boyunca örgün eğitim kurumlarımızda uygulanan öğretim programlarına bakıldığında Din Bilgisi, Ahlak Dersleri ve daha sonra Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinin ahlak eğitimi alanında önemli bir yere sahip olduğu söylenebilir. Bu makale kapsamında bu derslerin öğretim programları ve ders kitapları aracılığıyla nasıl bir ahlak eğitimi anlayışının esas alındığı incelenmeye ve tespit edilmeye çalışılmıştır.

1 Bkz. Jean Piaget, *The Moral Judgement of the Child*, Routledge and Kegan Paul, London 1972, Meral Çileli, *Ahlak Psikolojisi ve Eğitimi*, V Yayınları, Ankara 1986, Nuray Senemoğlu, *Gelişim Öğrenme ve Öğretme*, Özsen Matbaası, Ankara 1998.

2 Bkz. Durkheim, *Ahlak Eğitimi*, çev. Oğuz Adanır, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir 2004, Mustafa Ergün, *Eğitim Sosyolojisine Giriş*, Ocak Yayınları, Ankara 1994.

2. Eğitimi Yapılan Ahlakın Temellendirilmesi

Ahlak bir toplumdaki insanların bir arada mutlu ve huzurlu olabilmesi için iyi-doğru-güzel ve kötü-yanlış-çirkin şeklinde bir tasnifle davranışları kurallara bağlayan bir alandır. Bu kurallar bir mihenkittir. Davranışlar bu mihenge göre, ahlakın sunduğu ölçülere göre değerlendirilir. Ölçünün olmadığı yerde ise düzenden, mutluluktan, huzurdan söz edilemez. Bir toplum kendi fertlerine bu yüzden ahlaki kuralları kazandırmak benimsetmek zorundadır. Her toplumda geçerli olan bazı evrensel ahlaki değerlerden söz edilebileceği gibi, her toplumun kendine has ahlak kurallarını oluşturup benimseyebileceği de bilinmekte ve kolaylıkla gözlemlenmektedir. Bu farklılıkların oluşmasında etkili olan unsurlardan biri de benimsenen ahlak görüşünün ne ile temellendirildiğidir. Çünkü ahlakın temellendirildiği anlayışa göre yapılan eğitim-öğretimin niteliği de değişmektedir. Yapılan temellendirmeler din ile ve din dışı olmak üzere iki gruba ayrılabilir.³ Din ile yapılan temellendirmede ahlak kurallarının koyucusu mutlak bir varlık olan Tanrı'dır. Tanrı'nın koymuş olduğu ahlak kuralları mutlak, evrenseldir, değişmez ilkeleri içerir. Çünkü vahiy gibi sabit bir ölçüte dayanır.⁴

Din ile temellendirilmeyen ahlak anlayışı ise son dönem laiklik anlayışı çerçevesinde oluşturulmuş, dini inanışlardan soyutlanmış, kuralların koyucusunun insan olduğu bir ahlak anlayışıdır. İnsana dayanan başka bir deyişle insanın aklına, duygusuna ya da sezgisine dayanan ahlak anlayışı ile ortaya konulan ahlak kuralları ise zamana ve duruma göre değişken kurallardır. Bu da ahlaki relativizm ve şüpheciliği doğurmaktadır.⁵ İster laik ya da humanist, ister toplumsal ya da sosyal ahlak densin hepsinin dayandığı ortak nokta insanın kendi koyduğu ahlak kurallarına kendisinin uymasının beklenmesidir. Bambaşka huylara, bambaşka karakterlere, düşünce yapılarına ve ailelere sahip olan farklı insanların ortak bir ahlak manzumesinde birleşmeleri ise görecelik ve şüphecilik nedeniyle mümkün değildir. İnsan toplumsal bir varlıktır. İstisnalar dışarıda bırakılırsa insanlar tarih boyunca hep toplumlar halinde yaşamışlardır. Ve tarih bize şu bilgiyi de vermektedir ki dini kabul etmeyen (dinsiz) bir topluma da rastlanmamaktadır. Dolayısıyla ilk insandan bu yana

3 Recep Kılıç, "Ahlaki Temellendirme Problemi", *Felsefe Dünyası*, S. 8, Temmuz 1993, s. 69.

4 Recep Kılıç, *Ahlakın Dini Temeli*, 5. Baskı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2005, s. 4, 161.

5 Bkz. Kılıç, a.g.m., s. 78; Kılıç, a.g.e., s. 139-140.

din duygusuna sahip olan insanoğlu, ‘bir arada huzurlu ve mutlu bir şekilde yaşama kurallarını yani ahlaki yaşamını da büyük oranda din temelli kurallarla gerçekleştirmiştir. Şu da belirtilmelidir ki dinle temellendirme derken akıl da ahlak alanından tamamen dışlanmıştır, denilemez. Çünkü temel ilkeleri veren din, bu ilkelerin uygulamasına yönelik tekil uygulamaları üretebilme, yenilikler karşısında ilkelerden hareketle yeni ilkelere ulaşma sorumluluğunu insan aklına vermiştir.⁶

Eğitim tarihimize baktığımızda din eğitiminin örgün eğitim kurumlarından çıkarıldığı istisnai dönem⁷ dışarıda tutulursa hemen her zaman belli dersler aracılığıyla dinle temellendirilmiş bir ahlak anlayışına ahlak eğitiminde yer verildiği söylenebilir. Dolayısıyla ahlak eğitimiyle ilişkili diğer alanlar, vicdan eğitimi, karakter-kişilik eğitimi, bireyselleşme-toplumsallaşma eğitimi⁸ de din eğitimi ve din temelli ahlak eğitimiyle ilişkili olmuştur. Bu ilişkiler ağına baktığımızda her birinin bir diğeriyle karşılıklı bir ilişki içerisinde olduğunu görürüz. Diğer bir anlatımla aralarında tek taraflı bir neden sonuç ilişkisinden söz edilemez. Öğrencinin karakterinin oluşması, vicdanının gelişmesi, bireyselliğini fark etmesi ve toplumun bir ferdi olarak yaşayabilme becerisini kazanabilmesinde okulda verilen her dersin belli oranda katkısının olması beklenir. Ancak özellikle inançlı bir insan için ahlaki yaşamını en çok etkileyen unsur dindir. Dinin kendi özelliğinden kaynaklanan yapısı gereği din eğitimi yapılırken ahlak eğitiminin dışarıda bırakılması da imkânsız gibidir. Çünkü dinin üç temel sacayağından biri olan ahlak, zaten iman ve ibadetin hedefidir. Başka bir deyişle bireyin sahip olduğu inançların ve uygulamaya çalıştığı ibadetlerin inanç sahibini ahlaklı kılması beklenir.

3. Cumhuriyet Tarihi Boyunca Benimsenen Eğitim Felsefesi ve Politikaları Çerçevesinde Ahlak Eğitimi Anlayışları

Okullarımızda farklı dönemlerde benimsenmiş olan eğitim politikaları ve felsefesi, tarihi mirasımızdan kopuk bir şekilde düşünülemez ve anlaşıl-

6 Mehmet Aydın, *Din Felsefesi*, 8. Baskı, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir 1999, s. 322-325; Mehmet Aydın, *Tanrı-Ahlak İlişkisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 1991, s. 208-211.

7 Din eğitimi 1931 ile 1949 yılları arasında -önce şehir okullarından başlayarak- aşamalı olarak örgün eğitim kurumlarından uzaklaştırılmıştır.

8 Vicdan eğitimi, karakter-kişilik eğitimi, bireyselleşme-toplumsallaşma eğitimi ile ahlak eğitimi ilişkisi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Safiye Kesgin, *Cumhuriyet Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Ahlak Eğitimi*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010, s. 31-44.

lamaz. Özellikle Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında benimsenen eğitim anlayışları, Osmanlı'nın son dönemlerinde yaşanan modernleşme çabaları ve bununla ilgili eğitimde yaşanan yenileşme çalışmalarından⁹ etkilenmiştir. Zira Cumhuriyet'i kuran iradenin benimsemiş olduğu milliyetçilik, batıcılık ve bilimsellik anlayışının temelleri Meşrutiyet dönemi tartışmalarında ortaya atılmış ve yankı bulmuştur.

II. Meşrutiyet döneminde büyük siyasi krize rağmen eğitim alanında önemli sayılabilecek gelişmeler görülmüştür. Bu doğrultuda bu konu üzerinde düşünen, çalışan, fikirler ortaya koyan çok sayıda aydın ortaya çıkmıştır. Bu dönemde özellikle farklı yapılara sahip olan okullardan yetişen insanlar arasındaki kültür ve görüş farklılığı, dönemin medreselerinin ıslahı, terbiye buhranının ya da ahlak buhranının nedenleri ve bu buhranın giderilmesi için yapılması gerekenler ile ilgili çeşitli tartışmalara¹⁰ da yansımıştır. Bu konular kapsamında din eğitimi veren okullar, bu okullarda verilen eğitim ve eğitim kadrosu da tartışmalarda gündeme getirilmiştir. Bu tartışmalardan anlaşılmaktadır ki farklı fikri akımları savunan düşünürler ahlak eğitimi konusunda da farklı görüşleri sürmüştür. Örneğin Emrullah Efendi ahlak eğitiminde dini değerleri esas alırken¹¹ Satı bey insanı, insani vicdan düzeyine ulaştırdığını iddia ettiği laik bir ahlak eğitiminden yanadır.¹² Diğer taraftan Prens Sabahattin, ferdiyetçilik, girişimcilik ve hürriyeti öne çıkaran bir ahlak eğitimini¹³ savunurken,

9 Ayrıntılı bilgi için bkz. Recai Doğan, "Osmanlı Eğitim Kurumları ve Eğitimde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XXXVII, Ankara 1997, s. 407-442.

10 Meşrutiyet dönemi eğitim alanında yapılan tartışmalar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Recai Doğan, "II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Hareketlerinde Din Eğitimi-Öğretimi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XXXVIII, Ankara 1998, s. 361-390.

11 Emrullah Efendi'ye göre eğitimin amacı bir fertteki bedeni ve nefsanî güçleri olgunluk derecesine çıkarmaktır. Eğitim kişileri din hükümlerine ve vatan çıkarlarına uygun bir faziletle ve uygulamalı bilgilerle donatmalıdır. Dolayısıyla Emrullah Efendi verecek ahlak eğitiminde dini değerleri esas almıştır. Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, c. 3-4, Eser Matbaası, İstanbul 1977, s. 1276-1277; Mustafa Ergün, "20.Yüzyılın Başlarında Türk Eğitiminin Amaçları Konusundaki Tartışmalara Mukayeseli Bir Bakış", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* 20, 1986, s. 64.

12 Satı Bey, bu dönemde olabildiği kadar laik, ahlaki ve bireyci bir terbiye sistemini savunmuştur. Osmanlılık politikasını benimsemekle birlikte eğitimin tümüyle değil bir yönüyle milli olabileceğini, yani düşünce eğitiminde olmasa da ahlak eğitiminde milli olunabileceğini belirtmiştir. Dini ve ahlaki eğitimin öneminden söz etmekle beraber, sırf dini yaptırımlara dayanan dini ahlaktan öte, çocuğa beşeri vicdanından kaynaklanan bir laik ahlak telkininin önemi üzerinde durmuştur. Doğan, a.g.m., s. 369-370.

13 Bkz. Ergün, a.g.m., s. 67; Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi* (1773-1923), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1970, s. 182; Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 7. Baskı, Ülken Yayınları, İstanbul 2001, s. 334.

Günaltay, -İslamcılık'¹⁴ ın diğer görüşlerine paralel olarak- dini değerleri ön plana çıkartan, bir ahlak eğitiminin önemini vurgulamaktadır.¹⁵ Dönemin okullarında da dinle temellendirilmiş bir ahlak eğitimine yer verildiği resmi ağzlarca dile getirilmektedir.¹⁶ Ahlak terbiyesi konusunda, ahlakın temelini din veya toplumsal gerçekler olarak gören iki ayrı fikir akımının¹⁷ görüşlerini, Ziya Gökalp, milli değerleri ön plana çıkararak ve bilimsel yaklaşımı benimseyen bir ahlak öğretimi anlayışıyla telif ederek birleştirmeye çalışmıştır. Başka bir deyişle Gökalp, dini ve milli ahlakın Batı'nın ilmi yöntemiyle yeniden yorumlanıp toplumun ihtiyaçlarına göre yeniden oluşturulması gerektiğini savunmuştur.¹⁸ Gökalp'in bu görüşleri Cumhuriyet'le beraber benimsenen ve uygulanan ahlak eğitimi anlayışı için zemin oluşturmuştur, denilebilir.

Cumhuriyetin kuruluş yıllarında Atatürk'ün eğitim hakkındaki görüşleri etkili olmuş ve uygulanmıştır. Onun din eğitimi ve ahlak eğitimi konularındaki sözleri, kendisinin milli, toplumsal ahlakı esas almakla beraber milli ahlakı destekler mahiyette vicdani bir din eğitiminden yana olduğunu göstermektedir. Ayrıca Atatürk bu eğitimin farklı yerlerde ehil olmayan insanlarca değil okullarda, iyi bir din eğitimi almış alanına hâkim öğretmenler tarafından verilmesini istemiş¹⁹ ve buna yönelik uygulamalar yapmıştır. Atatürk'e göre, din eğitimi ancak milli değerlerle desteklenir ve hurafelerden arındırılarak yapılsa toplumun fertlerinin ahlaklı olmasına katkı sağlayabilir.²⁰ Bu dönemde eğitimin

14 Recai Doğan, *İslamcılığın Eğitim Öğretim Görüşleri*, Ankara 1999, s. 17, 157-161.

15 Bkz. Şemsettin Günaltay, "İslam Dini Ahlakı Faziletler", *Zulmetten Nura*, haz. Musa Alak, Furkan Yayınları, İstanbul 1998, 2. Baskı, s. 87-90; Günaltay, "Ahlak Terbiyesi", *a.g.e.*, s. 283-288.

16 1917 yılı Maarif bütçesi müzakere edilirken mebuslardan biri Basra mebusu Hilmi Bey konuşmasında toplumun terbiyesi konusunda oluşan farklı eğilimler karşısında milletin muhtaç olduğu şeyin görüş birliğine ulaşmak olduğunu; bu konuda maarif nezaretine büyük görevler düştüğünü belirtmiş ve neticede kongrede kabul edilen kararın milli ve dini terbiyeyi esas almak olduğunu vurgulamıştır. Bilgin, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*, Gün Yayıncılık, Ankara 1998, s. 51-52; 1917'de dönemin maarif nazır Şükrü Bey, ilköğretimin hedefini bütçe konuşmasında açıklarken; dine bağlı, vatanını sever, milliyetini tanıır, yani çeşitli adlarla anılan görevleri iyi bir şekilde yerine getirmeye gayret eder bir adam yetiştirmek şeklinde ifade ederek dönemin devlete ait eğitim felsefesini de ortaya koymaktadır. Doğan, "II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Hareketlerinde Din Eğitim-Öğretimi", s. 374.

17 Bilgin, *a.g.e.*, s.53.

18 Bkz. Ziya Gökalp, "Ahlak Buhranı", *Yeni Mecmua I*, (1918), s. 122-124; Ziya Gökalp, *Türk Ahlakı*, Toker Yayınları, İstanbul 2005, s. 28-29; Doğan, "II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Hareketlerinde Din Eğitim-Öğretimi", s. 432-433.

19 "Bizde ruhbanlık yoktur. Hepimiz eşitiz ve dinimizin ahkâmını eşit olarak öğrenmeye mecburuz. Herkes dinini, diyanetini, imanını öğrenmek için bir yere muhtaçtır, orası da mekteptir." Mustafa Kemal Atatürk, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II*, haz. Nimet Unan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1959, s. 90.

20 Bkz. Bkz. Hakimiyet-i Milliye, 25 Eylül 1925, s. 2; *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II*, s. 198-199.

en önemli görevinin yeni kuşaklarda milli karakter oluşturmak olduğu belirtilmiştir. Yeni kuşaklar, Türk devletine tamamen sadık olacaklar, bütün öteki uluslara, “yabancı” düşünce ve akımlara karşı mücadeleye hazır bulunacaklardır. Bu yüzden milli karaktere sahip olmaları çok önemlidir.²¹ Milli karaktere sahip olmalarında din eğitimi ile birlikte verilen bir ahlak eğitimi de faydalı bir unsur olarak görülmüştür.²² Bu dönemde okullarda öğretimine yer verilen Din Bilgisi dersi ile²³ milliyetçi bir söylemle, milli ahlak vurgusu yapılarak bunu destekler mahiyette, dini ahlaki da içeren bir ahlak eğitimi verilmiştir.

Ancak sonradan Atatürk’ün esas aldığı milliyetçi eğitim anlayışı bırakılarak, zamanla hümanist kültürü hâkim kılmayı hedefleyen bir eğitim anlayışı uygulanmaya çalışılmıştır.²⁴ Bu dönemde din eğitimi, geçmişte toplumda hâkim olan hurafelere ve eski yönetim biçimini savunanlara hizmet edebileceği gibi kaygılarla ve laiklik ilkesiyle gerekçelendirilerek²⁵ örgün eğitimden uzaklaştırılmıştır.²⁶ Dolayısıyla bu dönemde dinle temellenmiş bir ahlak eğitimine de son verilmiştir. Modern çağın gereği olarak takdim edilen bu uygulamalar ile tamamen top-

21 *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri II*, s. 17.

22 Mustafa Kemal bu konuda şunları ifade etmiştir; “Maarif işlerindeki gayemiz, çocuklarımıza verilecek terbiyeyi, her manasıyla dini ve milli bir hale koymak.”, Hıfzırahman Raşit Öymen, “Cumhuriyet Eğitime Geçişte Atatürk’ün Etkisi”, *Bellekten*, c. L.I, S. 20, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s. s. 1013-1014; Köylünün eğitiminden de bahsederken aynı konudan bahsetmiştir. “Bütün köylüye okumak, yazmak ve vatanını, milletini, dinini...”, Mustafa Kemal Atatürk, *Atatürk Diyor ki*, derleyen: Mustafa Baydar, Varlık Yayınları, İstanbul 1951, s. 83.

23 *İlk Mekteplerin Müfredat Programı*, Maarif Vekâleti İlk Tedrisat Dairesi, Matbaa-i Amire, İstanbul 1340 (1924), s. 2-6, *İlk Mekteplerin Müfredat Programı* (1926), T.C. Maarif Vekâleti, İkinci Tab’, Devlet Matbaası, İstanbul 1927, s. 5, *İlk Mektep Müfredat Programı* (1930), T.C. Maarif Vekâleti, Devlet Matbaası, İstanbul 1930, s. 229, *Köy Mektepleri Müfredat Programı* (1930), T.C. Maarif Vekâleti, Devlet Matbaası, İstanbul 1931, s.9, 74-77, *Köy Mektepleri Müfredat Programı* (1938), T.C. Kültür Bakanlığı, Devlet Basımevi, İstanbul 1938, s. 9, 74-77.

24 Erol Güngör, “Cumhuriyet Devrinde Türkiye’nin Kültür Politikası”, *Türk Milli Eğitiminin Dünü Bugünü ve Geleceği I*, Ülkü-Bir Yayınları, no 3, İstanbul 1979, s. 11; Ali Ata Yiğit, *İnönü Dönemi Eğitim ve Kültür Politikası*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1992, s. 42-47; Orhan Türkoğan, *Değişme Kültür ve Sosyal Çözüm*, Türk Dünyası Vakfı, İstanbul 1988, s. 14-15.

25 Recai Doğan, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Tevhid-i Tedrisat Çerçevesinde Din Eğitim –Öğretimi ve Yapılan Tartışmalar”, *Türkiye’de Din Eğitimi ve Öğretimi*, Türk Yurdu Yayınları, Ankara 1999, s. 253; Sadrettin Celal, “Muallimler ve Cumhuriyet”, *Son Telgraf*, No. 37, 23 Temmuz 1340-20 Zihicce 1342, s. 3.

26 1936 ilkokul programında Din Derslerine şehir ilkokullarında ne program dışı ne de isteğe bağlı olarak yer verilmemiştir. Bkz. *İlkokul Programı* (1936), T.C. Kültür Bakanlığı, Devlet Basımevi, Ankara 1936, s. 35; Hatta bu tarihten önce yayınlanan program kitapçıklarında da program dışı olarak yine din derslerine şehir ilkokullarında yer verilmediği görülmektedir. Yani 1931-1932 eğitim-öğretim yılından itibaren şehir ilkokullarından din dersi tamamen çıkarılmıştır. Recai Doğan, “1980’e Kadar Türkiye’de Din Öğretimi Program Anlayışları”, *Din Öğretiminde Yeni Yöntem Arayışları Uluslararası Sempozyum Bildiri ve Tartışmalar 28-30 Mart 2001* İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 2003, s. 616.

luma dayanan sosyal-laik bir ahlak²⁷ın verilmesi gerektiği savunulmuştur. İnönü döneminde milliyetçilik fikrinin değişmesi ve hümanist eğitim felsefesinin benimsenmesi sonucunda okullarda verilecek ahlak eğitimi ile ilgili anlayış da değişmiştir. Laikliğin katı bir şekilde dinden uzaklaşma olarak yorumlanması, din derslerinin okullardan tamamen çıkarılması, milli ahlakın artık -aslında milli kültürün çok önemli bir parçası olmasına rağmen- dinden ayrı düşünülmesi, ahlak eğitimini dini-milli ahlak işbirliğinden uzaklaştırmıştır. Artık milli ahlakı besleyen değerler humanist-laik ahlakın değerleridir. Ahlak eğitiminin daha çok Yurt Bilgisi ve Tarih dersleri aracılığıyla verileceği dönemin milli eğitim bakanı tarafından ifade edilmiştir.²⁸ Ayrıca dönemin öne çıkan eğitim akımı “İş Eğitimi Akımı”dır. Bu akımın ön gördüğü nitelikte bir iş ahlakının öğretilmesi, işi yapabilme ve tamamlayabilme ile ilgili ahlaki sorumluluğun kazandırılması şeklinde, iş içinde ve iş aracılığıyla uygulanmıştır.²⁹

Ancak uygulanmaya çalışılan eğitim ile toplumun sahip olduğu değerler birbiriyle örtüşmediğinden çeşitli sorunlar oluşmuş, halk özellikle çok partili rejime geçişle beraber din ve ahlak eğitimi konusundaki istek ve ihtiyaçlarını dile getirme imkânı bulabilmiştir. Bundan sonra geçmişte din eğitimini örgün eğitimden uzaklaştıran iktidar iradesi bu kez okullarda yeniden din eğitimi verilmesini ve dolayısıyla milli ahlakla birlikte dini ahlakın eğitiminin yapılmasını sağlamıştır.

Öncelikle ilkokullarda isteğe bağlı ders olarak program dışı³⁰ ve sonradan program içi³¹ olarak daha sonra sırasıyla ortaokullar ve liselerde³² yer verilen din dersleri ile yeniden dine dayanan bir ahlak eğitimi okullarda öğretilmeye başlanmıştır. Bu programlarla milli vicdanla dini değerlerin bir arada

27 Durkheim, *Ahlak Eğitimi*, s. 87-88; 20-23; Cahit Tanyol, *Sosyal Ahlak (Laik Ahlak Giriş)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1960.

28 Hasan Ali Yücel'in konusu tamamen ahlak eğitimine ayrılmış olan II. Maarif Şurasının açılış konuşması için bkz. *Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekilliği İkinci Maarif Şurası*, (Tıpkı Basım) Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1991, s. 6.

29 Ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Hakkı Tonguç, *Canlandırılacak Köy*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1947, s. 19; Halil Fikret Kanad, *Milliyet İdeali ve Topyekûn Milli Terbiye*, Ankara 1942, s. 165; İsmail Hakkı Baltacıoğlu, *Pedagojide İhtilal*, Anadolu Matbaası, İstanbul 1964, s. 79-80.

30 İlkokulların 4. ve 5. sınıflarına 15 Şubat 1949 tarihinden itibaren yeniden Din Dersleri konulmuştur. Bu sebeple 1948 ilkokul Programında yer almayan Din Dersleri Programı 1956 programına ek olarak konulmuştur. *İlkokul Programı*, T.C. Maarif Vekâleti, Maarif Basımevi, İstanbul 1956, s. 299-302.

31 MEB Tebliğler Dergisi, Cilt: 13, S. 617, 20 Kasım 1950, s. 116; *İlkokul Programı*, T.C. Maarif Vekâleti, Maarif Basımevi, İstanbul 1956, s. 299-302; *İlkokul Programı*, T.C. Maarif Vekâleti, Maarif Basımevi, İstanbul 1957, s. 299-302; *İlkokul Programı*, T.C. Maarif Vekâleti, Maarif Basımevi, İstanbul 1958, s. 299-302; *İlkokul Programı*, T.C. Maarif Vekâleti, Maarif Basımevi, İstanbul 1962, s. 299-302.

32 *Milli Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi*, Cilt: 30, S. 1474, 16 Ekim 1967, s. 363.

ve işbirliği ile öğretilmesi hedeflenmektedir.³³ Din Bilgisi dersinin müfredat programlarında ve ders kitaplarında verilen ahlak eğitiminde yine vurgunun milli ahlak üzerinde yoğunlaştığı, ancak özellikle ders kitaplarında artık eskisi kadar keskin milliyetçi ifadelerle yer verilmediği görülmektedir. Dönemin iktidarında olan partilerin programları, hükümet programlarında ve milli eğitim bakanlarının konuşmalarında ve milli eğitim şuralarında da zamanla aynı üsluptaki yumuşama fark edilmektedir.³⁴ 1974-1975 öğretim yılında uygulamaya konulan “Temel Eğitim ve Ortaöğretimde Ahlâk Dersleri Programı”nda³⁵ da doğrudan milli değerler öne çıkarılmakta, milli ahlaka dayalı bir ahlak öğretiminin hedeflendiği belirtilmektedir.³⁶

Daha sonra Din Bilgisi ile Ahlak Dersleri'nin birleştirilmesi kararı ile oluşturulan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi okullarda okutulan zorunlu³⁷ dersler arasında yerini almıştır. Artık ahlakın felsefî boyutu Felsefe derslerine bırakılmış, dini yönü ise bu ders çatısı altında işlenmiştir. Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ilköğretim ders programı ilk hazırlandığı haliyle uzun yıllar okutulmuş, ilköğretimin sekiz yıla çıkarılmasından sonra ilköğretim programı bir kez³⁸ ve okullarda yapılandırıcı eğitim yaklaşımının uygulanmaya başlanması ve yaklaşıma uyum sağlanması amacıyla ikinci kez³⁹, lise programı ise yine bu kapsamda sadece bir kez⁴⁰ değiştirilmiş ve geliştirilmiştir.

33 1956 Ortaokul din dersleri ile ilgili genelgede, bu derslerde Kur'an'ın ahlaki yaşama etkisine işaret edileceği, özellikle Kur'an-ı Kerim'in sağlığını, ahlak ve irademizi kuvvetlendirici telkinlerinden faydalanılacağı ifade edilmektedir. *Maarif Vekâleti Tebliğler Dergisi*, Cilt: 19, Sayı 921, 17 Eylül 1956, s. 147-148. “İslam dininin Türk ruhuna ve Türk milli vicdanına uygunluğu, milletimizin bu dini gönül sevgisiyle kabul ettiği, gayretlerinin, başarılarının bu sevgiye dayandığı gerçeği üzerinde gerektiği kadar durulacaktır. İslam Dini'nin eğriyi doğrudan, sakatı sağlamdan, eksigi bütünden, yalanı gerçekten, haramı helâlden ayırt etme umdeleri kuru takrirlerle değil, ayetlerden, hadislerden ve İslâm büyüklerinin özlü sözlerinden alınacak çekici metinlerle dile getirilecektir.” *Milli Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi*, Cilt: 30, S. 1475, 23 Ekim 1967, s. 371-372.

34 Ayrıntılı bilgi için bkz. Kesgin, *Cumhuriyet Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Ahlak Eğitimi*, s. 101-114.

35 İlkokul 4. ve 5. sınıfta, ortaokulun tüm sınıflarında ve lise I ve II'de haftada birer saat olarak okutulması kararı alınmıştır. *Temel Eğitim ve Ortaöğretimde Ahlâk Dersleri Programı*, Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitim Bakanlığı, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1975, s. 13.

36 “Töre ve geleneklerimiz ile milli hasletlerimize uygun ahlâk kurallarını öğrenmelerine yardımcı olmak, Türk toplumunun ahlâkî ve manevî değerlerini kazanmaları için gerekli ortamı hazırlamak.” *A.g.e.*, s. 6-7.

37 *MEB Tebliğler Dergisi*, S.2109, 29 Mart 1982, s. 155-161; *İlköğretim Okulu Ders Programları, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Programı 6-7-8*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 2000, s. 5-7.

38 *Milli Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi*, S. 2517, Ekim 2000 .

39 T.C. Milli Eğitim Bakanlığı *Din Öğretimi Genel Müdürlüğü İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi 4-5-6-7-8. Sınıflar Öğretim Programı ve Kılavuzu*, MEB, Ankara 2006.

40 T.C. Milli Eğitim Bakanlığı *Din Öğretimi Genel Müdürlüğü Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak*

Din Bilgisi, Ahlak Dersleri ve Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinde ahlakın dinle ilişkisi ve dinin ahlaklı olmaya sağlayabileceği katkılar doğrudan ya da dolaylı olarak dile getirilmiştir. Başka bir ifadeyle ahlak ile din arasındaki karşılıklı ilişkinin öğrencilere fark ettirilmesi önemsenmiştir. Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders programlarında 1982 programında ve buna uygun olarak hazırlanmış ders kitaplarında ahlak konusunda milliyetçi yaklaşıma devam edilmiş, dini ahlak milli ahlakı⁴¹ destekleyen kaynaklardan biri olarak sunulmuştur. 2000 yılından sonra ise milli değerlere⁴² işaret edilmekle beraber bu kez ahlak eğitiminde vurgu dini ve evrensel değerler⁴³ üzerinde yoğunlaşmıştır. Özellikle faklı dinlere ait evrensel ortak ahlaki değerlere yer verilmesi yeni din eğitimi ve ahlak eğitimi anlayışındaki değişimin bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

4. Program ve Ders Kitaplarında Ahlak Eğitimi

Cumhuriyetin ilk yıllarında uygulanan Din Bilgisi programlarında ilmiyal öğretimi geleneğinin⁴⁴ sürdürüldüğü, dinin temel inanç ve ibadet esaslarının

Bilgisi Dersi 9-10-11-12. Sınıflar) Öğretim Programı, Ankara 2005.

- 41 1982 Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders programında yer alan ilkelerden ahlak eğitimiyle ilgili olan maddelerden bazıları şunlardır: İyi vatandaş yetiştirmek ve öğrencilerin ileride toplumumuza daha rahat uyum sağlamalarına yardımcı olmak için, **millî ahlakımızla** ilgili konuların öğretiminde din ayrımı gözetilmeyecektir. Dini bilgiler yanında **millî birlik ve beraberliği** kazandırıcı, sevgi, saygı, kardeşlik, arkadaşlık ve dostluk bağlarını güçlendirici, vatan millet, bayrak sancak, şehit, gazi gibi **millî değerler** kazandırıcı yöce kavramların öğrencilerin zihinlerinde yer etmesine özen gösterilecektir. Örf, adet ve geleneklerimizle milli değerlerimiz, daima göz önünde tutulacak ve dinin, milleti oluşturan önemli unsurlardan biri olduğu benimsenecektir. **Millî benliğimize** ve dinimizin ana kaynaklarına dayalı din ve millet şuurunu kavramak; vatandaşlarına, din kardeşlerine, insanlığa ve bütün varlıklara karşı saygı, sevgi ve şefkat duymak. 2000 *İlköğretim Okulu Ders Programları, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Programı 6-7-8*, s. 5-8.
- 42 2000 İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders programının hazırlanmasında, “Sağlıklı bir din ve ahlak öğretimiyle öğrencilerin, Milli Eğitimin temel amaçları arasında ifadesini bulan millî, ahlakî, insanî ve kültürel değerleri benimsemeleri, beden, zihin, ahlak, ruh, duygu bakımından dengeli ve sağlıklı gelişmeleri, böylece kültürel yabancılaşmanın önlenmesi gibi hususlar hedef alınmıştır.” Recai Doğan-Cemal Tosun, *İlköğretim 4. ve 5. Sınıflar İçin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Eğitimi*, 2. Baskı, Pegema Yayıncılık, Ankara 2003, s. 61-62.
- 43 Programın hazırlanmasında “Evrensel boyutta insanlar, toplumlar ve milletler arası ilişkilerde, dinin önemli bir etken olduğu, bu ilişkilerin olumlu yönde gelişmesi için bireylerin bilimsel yöntemle verilecek din öğretimine ihtiyaç duydukları... Öğrencilerin inanç ve kültür dünyalarına genişlik kazandırmak ve başka dinden olanlara karşı daha hoşgörü ve anlayışlı davranışlarda bulunmalarını sağlamak amacıyla diğer dinler hakkında genel bilgilerin verilmesi.” gibi ilkelerin esas alındığı ifade edilmektedir. Doğan-Cemal Tosun, *İlköğretim 4. ve 5. Sınıflar İçin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Eğitimi*, s. 61-62; Bu program, öğrencilerin, toplumsal açıdan başkalarının inanç ve yaşayışlarına hoşgörü ile yaklaşabilmelerini, fizikî ve toplumsal çevreyi koruma bilincine ulaşabilmelerini, evrensel açıdan diğer dinleri temel özellikleriyle tanıyarak, bağlılarına hoşgörüyle yaklaşabilmelerini, çağdaş evrensel insani değerlerin İslam’ın özünü örttüğünü fark etmelerini amaçlamaktadır. *MEB Tebliğler Dergisi*, Ekim 2000 2517, s. 918-919.
- 44 İlmiyal öğretimi geleneği derken kastedilen dinin temel esasları olan iman ve ibadet esaslarının

öğretilmesi yanında bunlarla ilişkili oluşundan ötürü dolaylı olarak ahlaka yer verildiği söylenebilir. Programın ders kitaplarına yansımaya bakıldığında milliyetçi bir söylemle,⁴⁵ milli ahlak vurgusunun hâkim olduğu, dini değerlerle desteklenmiş milli ahlak öğretiminin yurttaşlık eğitimi⁴⁶ için bir araç olarak kullanıldığı söylenebilir. Milli duygularla birlikte verilen ahlaki davranışlarla ilgili telkinler, çoğunlukla emir kalıbıyla⁴⁷ ifade edilmekte, bu da otoriter ve dışa bağımlı, davranışçı bir öğretim yaklaşımının uygulandığını göstermektedir.

1948'den sonra aşamalı olarak yeniden örgün eğitimdeki yerini alan Din Bilgisi programlarında doğrudan ahlakla ilgili konulara yer verilmekle beraber bu konular “din merkezli” bir ahlak eğitimi anlayışıyla ele alınmaktadır. Din merkezli derken kastedilen, konularda ağırlığın dinin ibadet ve muamelat

başlıklar halinde, bir Müslüman için öğrenilmesi zaruri bilgiler olarak sırasıyla anlatılması geleneğidir. Bu gelenek Osmanlı'dan tevarüs etmiş, ülkemizde din eğitiminde uzun yıllar sürdürülmüştür. Konu başlıkları birbirinden bağımsız olarak ele alındığından ve konular arasındaki bağ kurulmadığından, kalıp bilgiler halinde ezbere ve tekrara dayandığından, konuların derinlemesine anlaşılmasından ziyade temel bilgilerin yüzeysel bilgiler olarak zikredilmesi esas alındığından, bu tarz bir anlatım geleneğinin yetersiz olduğu anlaşılmış, zamanla terkedilmiştir.

45 “Biz Türküz. Türker medenidir. Milletimiz daima daha ileri gidecek, düşmanlarımızı alt edecektir. Milletime vatanıma faydası dokunanları severim. Bu milli iman bizi yaşatacak, ilerletecek imandır. İslam dini, dini ve milli iman bizi birbirimize bağlıyor.” Muallim Abdülbaki, *Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri*, Tefeyyüz Kütüphanesi, İstanbul 1930-1931, s. 19-20.

46 Programda din derslerinin öğretiminde dikkat edilecek hususlar arasında “bu derste, çocuklara İslam dini ve İslam büyüklüleri sevdirelerek, iyi ve güzel hareketlerin İslam dinindeki yüksek kıymetinin anlatılması; dünyayı hakir görerek yalnız ahirete yönelmek ve kanaati sefaletle, tevekkülü miskinlikle bir tutmak gibi hal ve hareketlerin hakikî dinde yeri olmadığını, çalışmanın ve ülkenin kalkınması için gayret etmenin dinimizde de istendiğinin, Müslümanlar arasında sosyal dayanışmayı sağlayan sadaka ve zekât üzerinde durularak zekât ve sadakanın hastane, darulaceze, himaye-i etfal gibi hayır kurumlarına ve ülke savunmasına hizmet eden cemiyetlere verilmesinin daha hayırlı olduğunun öğretilmesi ifade edilmektedir.” Bu ifadelerden de anlaşıldığı gibi söz konusu program ile daha çok toplumsal hedefler gözetilmiş, seçilen konular iyi bir yuttaş yetiştirmeye katkı sağlayabilecek şekilde düzenlenmiştir. *İlk Mekteplerin Müfredat Programı* (1926), s. 45-46; Ders kitaplarındaki şu ifadeler de aynı anlayışı yansıtmaktadır: “Ben Türküm ve Müslümanım, Allah'ımı severim, hükümetime, milletime yardım etmek, büyüyünce verilen işe dikkat eylemek benim vazifemdir. Herkese hayırlı olacağım; milletimi cehaletten, taassuptan kurtaran, medeniyetin nuruna kavuşturan Cumhuriyeti yaşatacağım. Millî ve dinî imanıyla yaşayacağım. Yaşasın Türkiye ve Cumhuriyet!” M. Abdülbaki, *a.g.e.*, s.46; “Namazda hep Tanrı'ya dua edeceğiz. Emirlerini yerine getireceğiz. Mekteplerde derslerimize çalışacağız. İyi çiftçi olacağız. Askeriz, vatanımızı yurdumuzu koruyacağız, memleketimizi seveceğiz. Cumhuriyeti yaşatacağız. Mal ve mülkümüze iyi bakacağız. Memleketimizi şenleteceğiz. Allah'ın verdiği bu güzel nimetlere karşı şükran secdesine kapanacağız.” İbrahim Hilmi, *Köy Çocuklarına Din Dersi*, (Köy Mektepleri 3. sınıf), Hilmi Kütüphanesi, İstanbul 1933-34, s. 57.

47 “Köyümüzün ortasında büyük çınar ağacını büyüten, köyün camiini, hamamını, mektebini yapanlar, köyün ileri gelen hayırlı insanlarıdır. Ey iyi yürekli köy çocukları! Siz de ana babaya, yurda vatana hayırlı Müslüman çocukları olmaya çalışınız.” İbrahim Hilmi, *Köy Çocuklarına Din Dersi*, (Köy Mektepleri 3. sınıf), s. 45-46; “Köylü çocuk! Çok çalış, bilgilerini artır. Tarlanı iyi sür, hayvanlarını iyi koru. Temizlikte, her işini vaktinde yapmak hususunda titiz ol. Allah'tan kork, vicdanından çekin. Göreceksin ne şen bahtiyar olacaksın.” *A.g.e.*, s. 52-53.

konularına ayrılması ve ahlak konularının yoğunluğunun daha az olmasıdır. Dolayısıyla program içeriğinin ders kitaplarına yansımada bir ilmiyal kitabı görüntüsü korunmaktadır, denilebilir. İlkokul Din Bilgisi ders kitaplarına baktığımızda milli duygular ve vatan sevgisi ile ahlaki tutumlar arasındaki ilişkinin somut davranışlar ve dileklerle gösterildiği görülmektedir.⁴⁸ Ayrıca iman ve davranış bütünlüğü vurgulanarak, inancın ahlaklı bir yaşam konusundaki teşvik edici yönü inanan bir insanın dilinden, ben diliyle ifade edilmektedir.⁴⁹ Ortaokul ve Lise Din Bilgisi müfredat programları ve ders kitapları aracılığıyla, Hz. Muhammed'in ahlaki açıdan örnekliği,⁵⁰ din-ahlak ilişkisi,⁵¹ din-ahlak-vicdan ilişkisi,⁵² iman esaslarının ahlaki davranışları teşvik edici yönü,⁵³

48 "Ben yurdumu, milletimi çok severim. Yurdumun güzelleşmesini isterim; milletimin çoğalmasını ve yükselmesini, bütün milletlerden önde gelmesini isterim. Ben milletimin bir parçasıyım, milletime yurduma hiçbir zarar gelmesini istemem. Yurduma, milletime karşı borçlu olduğum bütün vazifelerimi eksiksiz yaparım. Allah'ım! Yurdumun karlı, yüce dağları devrilmesin. Yemyeşil ulu ağaçları kesilmesin, yurdumun serilmiş ovaları düşman atlarıyla çiğnenmesin." *Din Dersleri (İlkokul Dördüncü Sınıf)*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1949, s. 11-12.

49 *Din Dersleri II, (İlkokul 5)*, Maarif Basımevi, İstanbul 1955, s. 4, "Allah, iyi, kötü her işimi, gönlümden geçirdiklerimi bilir. Düşüncelerim iyi, sözlerim ve işlerim doğru olursa beni mükâfatlandırır, olmazsa ister cezalandırır, isterse bağışlar." *A.g.e.*, s. 8.

50 Dursun Güney, *Din Dersleri, Ortaokul I*, Çeltüt Matbaası, İstanbul 1960, s. 9, 16, 20-21, Ahmet Okutan, *Din Dersleri, Ortaokul II*, Arif Bolat Kitabevi, İstanbul 1959, 9-12, İbrahim Olgun, *Lise ve Dengi Okullar İçin Din Dersleri I*, Bilgi Basımevi, Ankara 1970, s. 18-19, İbrahim Olgun, *Lise ve Dengi Okullar İçin Din Dersleri II*, Bilgi Basımevi, Ankara 1970, s. 61-64, 76, Talat Koçyiğit-İsmail Cerrahoğlu-Mücteba Uğur, *Din Bilgisi (Orta I)*, MEB. Devlet Kitapları, Ankara 1976, s. 18-19, İbrahim Duran vd., *Lise ve Dengi Okullar İçin Din Bilgisi II*, Şamil Yayınevi, İstanbul 1978, s. 44-46.

51 1956 Ortaokul Müfredat programı ile ilgili genelgede dersin nasıl işleneceğine dair bazı açıklamalara da yer verilmiştir. Buna göre din derslerinde Kur'an'ın ahlaki yaşama etkisine işaret edileceği, özellikle Kur'an-ı Kerim'in sağlığımızı, ahlak ve irademizi kuvvetlendirici telkinlerinden faydalanılacağı ifade edilmektedir. *Maarif Vekâleti Tebliğler Dergisi*, Cilt: 19, Sayı 921, 17 Eylül 1956, s. 147-148, Duran vd., *Lise ve Dengi Okullar İçin Din Bilgisi II*, s. 62. Din ahlak ilişkisinin gösterildiği örnek bir metin şöyledir: Din insana kendi kıymetini öğretir. İnsan olma şuru kazandırır. Fertten "Benlik" ve "Bencilik" davasını kazandırır, boş gururu kırar. Buna karşılık fertte feragat, fedakârlık, sevgi, iyilik ve adalet duygularını geliştirir ki, intikam ve kıskançlık duygularının yeşererek onu için için mahvetmesine fırsat vermez. Din ferde karşılık gözetmeden Allah rızası için iş yapma (Hasbîlik) duygusunu yükseltir, şahsi menfaatini heva ve hevesini ön plana almayı önler. Din fertte zulme, tahakküme, istilaya karşı isyan duyguları uyandırır. Hakkı sevmeyi ve onu korumayı öğretir. Herkesin iyi tarafını görme, takdir etme duygusunu ve kabilîyetini geliştirir. Fertten üzüntü, ümitsizliği alır, ümit ve huzur kazandırır, dayanıklılık verir. Din ferde ahlak güzelliğinin her güzellikten üstün olduğunu öğretir, bu güzelliği edinmek için disiplinli yaşamak melekesini kazandırır. Güzel ahlaki yaşamayı ve yaymayı bir gaye olarak aşlar." Süleyman Ateş-Orhan Karmış-Süleyman Hayri Bolay, *Din Bilgisi Lise 3*, Ayıldız Matbaası, Ankara 1976, s. 13-14.

52 Duran vd., *Lise ve Dengi Okullar İçin Din Bilgisi II*, s. 63-64, Talat Koçyiğit-İsmail Cerrahoğlu-Mücteba Uğur, *Din Bilgisi (Orta III)*, MEB. Devlet Kitapları, Ankara 1976, s. 14-16.

53 Dursun Güney, *Din Dersleri, Ortaokul I*, s. 5-8, Ahmet Okutan, *Din Dersleri, Ortaokul II*, s. III, 16-18, 27-29, 30-31, Olgun, *Lise ve Dengi Okullar İçin Din Dersleri I*, s. 15-17, 33, Olgun, *Lise ve Dengi Okullar İçin Din Dersleri II*, s. 79, 80-94, Talat Koçyiğit-İsmail Cerrahoğlu-Mücteba Uğur, *Din Bilgisi (Orta II)*, MEB. Devlet Kitapları, Ankara 1976, s. 51-53, 57-63, 77-81, 87, İbrahim Duran vd.,

ibadetlerin ahlaklı bir yaşama olabilecek katkıları⁵⁴ açıklanarak, inanç ve ibadetlerle desteklenmiş bir vicdan eğitimiyle ahlak öğretimi yapılmaktadır. Dolayısıyla denilebilir ki tamamen dışa bağımlı bir ahlak anlayışı yerine kişinin kendi vicdanı ve düşünebilme kabiliyeti ile karar verebilmesine imkân veren bir ahlak öğretimi anlayışına da yer verilmiştir. Ancak din dersleri ile doğrudan bir ahlak eğitimi verilmesinin hedeflendiği de söylenemez. Başka bir ifadeyle belli bir ahlaki davranışın kazandırılması yönünde, o konuda yoğunlaşmış hayattan ve değişik alanlardan örnekler üzerinde durulmamakta, daha çok dini ahlakın temellendirilmesi ve bu anlayışın öğrencilere tanıtılması yoluyla ahlak, öğretilmektedir.⁵⁵ Din dersinin okullardaki varlığının temellendirilmesi çabaları gibi, Din Bilgisi dersinde de ahlak öğretimi kapsamında, daha çok “Niçin ‘dini ahlak’ öğretilmelidir? Dini ahlakın milli ahlakla ilgisi nedir? Din ile temellenmiş bir ahlakın ahlaki davranışları kazanmada etkisi ve faydaları nelerdir?” gibi sorular cevaplanmaya çalışılmaktadır. Milli vicdanla dini değerler birlikte öğretilerek,⁵⁶ milli benliğimize dayalı din ve millet şuuru verilecek, Türk-İslam ruhunu geliştiren bir milli kişilik⁵⁷ hedeflenmiştir.

1974 ile 1982 yılları arasında öğretimi yapılan Ahlak dersi programında ve ders kitaplarında töre ve gelenekler ile milli değerlere dayalı⁵⁸ bir ahlak anlayışı benimsenmiştir. Dini değerler ise milli ve kültürel değerlerin içerisinde

Lise ve Dengi Okullar İçin Din Bilgisi I, Şamil Yayınevi, İstanbul 1978, s. 39-54, Duran vd., *Lise ve Dengi Okullar İçin Din Bilgisi II*, s. 47-48, 59-60, Ateş v.d., *Din Bilgisi Lise 3*, s. 11-12.

54 Koçyiğit vd., *Din Bilgisi (Orta II)*, s. 14-16, 68-69, 76-77, 86-87, 97-98, Duran vd., *Lise ve Dengi Okullar İçin Din Bilgisi I*, s. 77-84.

55 Örneğin, “Kutsal kaynaktan gelmeyen ve manevi bir müeyyidesi olmayan emir ve ahlaki öğütlerin insan gönlünde egemenlik kurması ve ruhun derinliklerine nüfuz ederek insanlara yön vermesi mümkün değildir. Ahlak konusunda filozofların görüşleri ve öğütleri felsefi bir görüşten daha öteye bir değer taşımamaktadır. İslam dininde ahlak ise dinin bir bölümüdür. İslam iman, ibadet ve ahlak kurallarının bir bütünüdür. Ahlak kuralları da ibadetle ilgili “namaz kılınız” emri gibi bir emirdir. Yapılmasında sevap, yapılmamasında ceza vardır. İslam’da ahlaki emirleri ve öğütleri dinden ayırmak mümkün değildir. Çünkü ahlak; dinin ruhu ve can damarını ifade eder. Dinin gayesi güzel ahlaktır.” Duran vd., *Lise ve Dengi Okullar İçin Din Bilgisi I*, s. 91.

56 1967 Lise Din Bilgisi programında dersin işlenilmesinde dikkat edilecek hususlar arasında ahlakla ilgili olan açıklamalara da yer verilmektedir. Bunlar: “İslam dininin Türk ruhuna ve Türk milli vicdanına uygunluğu, milletimizin bu dini gönül sevgisiyle kabul ettiği, gayretlerinin, başarılarının bu sevgiye dayandığı gerçeği üzerinde gerektiği kadar durulacaktır. İslam Dini’nin eğriyi doğrudan, sakatı sağlamdan, eksikliği bütünden, yalanı gerçekten, haramı helâlden ayırt etme umdeleri kuru takrirlerle değil, ayetlerden, hadislerden ve İslâm büyüklerinin özlü sözlerinden alınacak çekici metinlerle dile getirilecektir.” *Milli Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi*, Cilt: 30, S. 1475, 23 Ekim 1967, s. 371-372.

57 *MEB Tebliğler Dergisi*, Cilt: 39, S. 1900, 27 Eylül 1976, s. 338, Koçyiğit v.d., *Din Bilgisi (Orta I)*, s. III-IV.

58 *Temel Eğitim ve Ortaöğretimde Ahlak Dersleri Programı*, s. 8.

de yer alması sebebiyle ve sosyal bir olgu olarak ahlakla ilişkisi bağlamında ele alınmıştır.⁵⁹ Bu ders ile ahlakın felsefi⁶⁰ psikolojik⁶¹ temelleri ve örf ve adetlerle ahlak ilişkisi⁶² öğrencilere tanıtılmıştır. Bu dersin, içeriği açısından din dersi ile birleştirilerek okutulması teklifine de kısmen bir zemin oluşturduğu söylenebilir.

Din Bilgisi ve Ahlak derslerinde ahlaki değerlerle ilgili vurgu genellikle milli değerler üzerinde yapılmış, dini değerler ise milli değerlerin bir parçası veya destekleyicisi olarak takdim edilmiştir. Bu programlar ve ders kitaplarında “milli ahlak”, “milli seciye” gibi kavramlar merkeze alınmış, kimi zaman muhtevada katı milliyetçi söylem⁶³ kullanılmıştır. Bu programlar ile bunların uygulandığı ders kitapları incelendiğinde, genel olarak esas alınan öğretim yaklaşımının davranışçı öğretim yaklaşımı olduğu görülmektedir. Davranışçı öğretimin doğası gereği tıpkı diğer bilgi türleri gibi, ahlaki değerlerin de öğ-

59 *Temel Eğitim ve Ortaöğretimde Ahlak Dersleri Programı*, s. 8-9, H. Ali Koçer, Halil Karlık, Vehbi Gübe, *İlkokullar İçin Ahlak Dersleri 4*, Koçer Yayınları, Ankara 1978, s. 8-10, 48-54, 69-71, Mehmet Narin-İsmail Bayraktar, *İlkokul 5. Sınıf Ahlak Dersleri*, Şamil Yayınevi, İstanbul 1976, s. 5; “Bizler de milletimize faydalı olmak için ahlaklı ve çalışkan olmalıyız... Bu şerefli milletin fertleri olmaktan gurur duyarız. İyi ahlaklı öğrenciler olarak milletimizi, vatanımızı, bayrağımızı her şeyimizin üstünde severiz. Büyüklerimizi, küçüklerimizi, annemizi, babamızı incitmekten kırmaktan çekiniriz. Komşumuzu ve okulumuzu sevip onları koruruz. Çünkü bunlar bize hayatı sevdiren bağlardır... Çalışmak dinimizin de emridir. Peygamberimiz ‘İki günü eşit olan ziyandadır’ buyurur. Diğer bir buyruğunda ‘yarın ölecekmiş gibi ahirete hiç ölmeyecekmiş gibi dünyaya çalışın’ emri ile bizim daima çalışmamızı istemektedir. Bir toplumun ileriye gitmesi, o toplumun fertlerinin çalışkan olmasına bağlıdır. Bizler de iyi ahlakımız ve çalışkanlığımızla yurdumuzu daha güzel, insanlarımızı da daha mutlu etmeliyiz... Toplumumuzun sıhhatli yaşaması, bu sorumluluklara bağlı olmamızla mümkündür. Türk olarak doğduk, Türk olarak ölmek isteriz. İnancımız ve töremiz bize bunu emreder.” *A.g.e.*, s. 6-8, Süheyla Cankat, *Ortaokullar İçin Ahlak Dersi Orta-I*, Pars Matbaacılık, Ankara 1976, s. 6-12, Mevlüt Uysal-Reşid Alkan, *Ortaokullar İçin Ahlak Dersleri 2*, sınıf, Görüş Yayınları, İstanbul 1975, s. 11.

60 Lise birinci ve ikinci sınıf ders programının tamamı neredeyse tamamen ahlakın felsefi boyutunu ele almaktadır. Bu bağlamda ahlak nedir, ahlak felsefesi nedir, ahlak problemi nasıl doğmuştur gibi sorular, ahlakın konusu, ahlaki eylemler, ahlaki kurallar, ahlak kuralları ile dini kuralların karşılaştırılması, hürriyet ve adalet kavramları ele alınmaktadır. Vedat Öztürk, *Lise ve Dengi Okullar İçin Ahlak Dersleri I*, İnkılap ve Aka Kitapları, İstanbul 1975, s. 7-32, 54-57 vd.; Vural Okur, *Lise ve Dengi Okullar İçin Ahlak Dersleri Lise II*, Eskin Matbaası, İstanbul 1975, s. 37-45.

61 Okur, *Lise ve Dengi Okullar İçin Ahlak Dersleri Lise II*, s. 7-16, 26-36.

62 *A.g.e.*, s. 57-73.

63 Örneğin Türk çocuğunun günlük yaşayışında uygulaması gereken ilkelerden bazıları şöyle sıralanmıştır: “Türk doğrudur, çalışkandır, sözünde durandır. Onuruna, kişiliğine düşkündür. Yaşayışımızın her anında bunlara bağlı kalmalıyız. Türk inançlı kişidir. Hakkı tanyan, hakkı koruyan, milli ve manevi değerlere bağlı, Allah’a inanan ve güvenen kimsedir. Daima haklının yanında olmalıyız. Dini ve milli gün ve gecelerimizi kutlamalıyız. Böyle günleri değerlendirerek aramızdaki bağı kuvvetlendirelim. Türklüğümüz’le gurur duymalı, imanımıza güvenmeliyiz. İlerleyen ve gelişen dünyaya her alanda kendi değerlerimizden bir şeyler katmaya çalışmalıyız.” Uysal-Alkan, *Ortaokullar İçin Ahlak Dersleri 2*, Sınıf, s. 68.

rencilere sunulması ile öğrencilerin bunları benimseyeceği kabul edilmektedir. Ahlak öğretiminde değerlerin aktarılması yoluyla değerlerin kabul edilip uygulanması öngörülmektedir. Öğreten merkezli yaklaşım uygulandığından öğrenme kavramından çok öğretme üzerine yoğunlaşmakta, öğrencilerin ahlaki davranışlarının oluşması veya değişmesinde, ahlak öğretiminin hedeflerinin gerçekleşmesinde, öğrencilere dışarıdan hazır buldukları değerlerin öğretilmesinin, otoriteyi dışarıdan alan buyurucu bir değer eğitiminin etkili olacağı kabul edilmektedir.

1982 Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders programının genel amacı şöyle ifade edilmiştir: “İlköğretim ve ortaöğretimde öğrenciye, Türk milli eğitim politikası doğrultusunda genel amaçlarına, ilkelerine ve Atatürk’ün laiklik ilkesine uygun, din, İslâm dini ve ahlâk bilgisi ile ilgili yeterli temel bilgi kazandırmak; böylece Atatürkçülüğün, millî birlik ve beraberliğin, insan sevgisinin dinî ve ahlâki yönden pekiştirilmesini sağlamak, iyi ahlâklı ve faziletli insanlar yetiştirmektir.”⁶⁴ Ayrıca programda milli ahlakımızla ilgili konuların öğretiminde din ayrımının gözetilmemesi, milli değerleri kazandırıcı yüce kavramların öğretilmesine özen gösterilmesi, örf, adet ve geleneklerimizle milli değerlerimizin daima göz önünde tutulması gibi ilkeler⁶⁵ esas alınarak program içeriği hazırlanmış, dolayısıyla bu program ile milli ahlakı temel alan bir ahlak eğitimine devam edilmiştir. Milli ahlak içerisinde dinin değerleri de yer almıştır, çünkü din milleti oluşturan önemli unsurlardan biri olarak görülmüştür. Dolayısıyla milli ahlak vurgusu olmakla beraber milli ve dini ahlak bir arada öğretilmiştir.

Din Bilgisi dersi ve Ahlak dersinin birleştirilmesi yoluyla oluşturulmuş bu dersin programında Din Bilgisi derslerinde olduğu gibi din merkezli bir ahlak eğitimi anlayışı sürdürülmüştür. Ancak bu program ile ahlak konuları başlı başına bir konu olarak ele alınmış, çeşitli ahlaki özellikler başlıklar halinde incelenmiştir. Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders kitaplarının hem görünümleri hem de içerikleri açısından Din Bilgisi ders kitaplarına nazaran daha donanımlı olduğu söylenebilir. Ancak görselliğin, (resim, tablo, grafik, harita vb.) görsel malzemenin az olduğu görülmektedir. Bu durumun, o dönemde henüz, eğitim alanındaki gelişmeler arasında “çoklu zekâ” gibi kuramlar ve öğretimde görselliğin başarıyı artırdığı yönündeki çalışmaların vurgulanmadığı göz önünde

64 İlköğretim Okulu Ders Programları (2000), *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Programı 6-7-8*, s. 5.

65 *A.g.e.*, s. 5-7

bulundurulduğunda şaşırtıcı olmadığı ifade edilebilir. Öğretimde “davranışçı yaklaşım” benimsendiğinden -dolayısıyla derste gerçekleşmesi beklenen hedef davranışların daha çok ders esnasında kazanılması esas alındığından- kitaplarda ders işleme sürecinin bir parçası olarak kabul edilen hazırlık ve değerlendirme çalışmalarına yer verilmekle beraber, ders dışında araştırmaya ve düşündürmeye dair yönlendirmeler bulunmamaktadır. Ders kitapları daha çok öğretmenin merkezde olduğu öğretim yöntem ve tekniklerinin uygulanmasına, -soru cevap ve düz anlatım yöntemleri- yönelik hazırlanmış gibidir. Ahlak öğretimi konusunda ise, öğrencinin sosyal hayatta karşılaşılabileceği ahlaki problemleri çözmesi konusunda bir rehberlik yapılmamaktadır. Örneğin model alma anlamında Hz. Muhammed’in ve tarihteki büyük şahısların ahlaki özellikleri anlatılmakta fakat bu yaşanmış ilkeler bugün yaşanan hayatla ilişkilendirilerek, somutlaştırılmamaktadır. Ders kitaplarında ahlak öğretimi kapsamında ele alınan konulardan bazıları şunlardır: İnanç esaslarının ahlak güzelliğine katkıları,⁶⁶ ibadetlerin güzel ahlaki davranışları teşvik edici oluşu,⁶⁷ Hz. Muhammed’in ahlaki açıdan örnekliği,⁶⁸ ahlaki görevlerimiz,⁶⁹ manevi temizlik,⁷⁰ Türk milletinin ortak ahlaki nitelikleri,⁷¹ olumlu ve olumsuz ahlaki davranışlar, güzel huylar ve kötü huylar,⁷² dostluk ve kardeşliğin gerektirdiği

66 Hüseyin Hüsnü Tekişik-Niyazi Kahveci, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 4. Sınıf*, Tekişik Yayıncılık, Ankara 2000, s. 12, 17, Beyza Bilgin, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 5*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1999, s. 32-34, 64-65, 76-81, Hasan Hüseyin Dilaver, Abdulgaffar Gündeşli, Hakkı, Şirin, *İlköğretim Okulları için Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 7*, Gün Yayıncılık, Ankara 1997, 11, Süleyman Uludağ-Hayati Hökelekli-Enver Uysal, *Lise Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 2*, Ülke Yayınları, İstanbul 2000, s. 14-25.

67 Tekişik vd. *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 4. Sınıf*, s. 55-56; s. 93-94; s. 102-103; s.111, Hüseyin Algül-Osman Çetin-Mustafa Öcal, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi 6*, Altın Kitaplar, İstanbul 1999, s. 53, 63-68, 72, 79, Uludağ v.d., *Lise Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 2*, s. 30-37.

68 Tekişik vd. *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 4. Sınıf*, s. 25-43, İrfan Gündüz-Sıtkı Abdullahoğlu-Abdüllatif Türker-Melike Yılmaz, *İlköğretim 8 Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı*, Erdem Yayınları, İstanbul 1997, s. 18, Nevzat Pakdil-A.Serdar Müftüoğlu-Üzeyir Gündüz, *Lise ve Dengi Okullar İçin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 1*, Kaya Matbaacılık, İstanbul 1995, 61-63.

69 Bilgin, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 5*, s. 93-103, Algül v.d., *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi 6*, s. 10-11, Mehmet Aydın, *Liseler İçin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi III*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1997, s. 101-104.

70 Bilgin, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 5*, s. 105-107, Algül vd., *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi 6*, s. 37-39.

71 Tekişik vd. *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 4. Sınıf*, s. 61, Dilaver v.d., *İlköğretim Okulları için Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 7*, s. 54-55, 80-81, Aydın, *Liseler İçin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi III*, s. 104-105.

72 Algül vd., *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi 6*, s. 85-99, Gündüz v.d., *İlköğretim 8 Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı*, s. 5.

ahlaki tutumlar,⁷³ yiğitlik ve yurtseverliğin gerektirdiği ahlaki vasıflar,⁷⁴ kişiye ve topluma zararlı olan davranışlar,⁷⁵ uyulması gereken görgü kuralları,⁷⁶ Atatürk'e göre milli ahlak,⁷⁷ milli ahlak ve milli terbiye ilişkisi,⁷⁸ din ve ahlak ilişkisi,⁷⁹ ahlak vicdan ilişkisi,⁸⁰ ailede ve toplumda karşılıklı haklar ve vazifeler,⁸¹ çalışma ve emeğin önemi.⁸²

2000 Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders programının hazırlanmasında mümkün olduğunca konu merkezli bir anlayıştan uzak durulduğu; bunun yerine öğrenciyi, toplumu, kültürü ve evrenseli nazarı dikkate alan sorun ve hedef merkezli bir yaklaşımın benimsendiği ifade edilmektedir. Bu yaklaşım dolayısıyla izlenen yol, bir ünite ve konuları tespit edilirken eğer öğrencinin ihtiyacından ya da toplumsal bir ihtiyaçtan hareket edilmişse, öğrencinin; gelişim düzeyi, içinde yaşadığı toplum ve kültür, varsa evrensel boyut, İslam Dini ve Ahlak boyutlarının birer süzgeç olarak görülmesidir.⁸³ Programda dört ana unsur bulunmaktadır; hedefler, yani derste öğrenciye kazandırılacak davranışlar, ünite ve konular, örnek işlenişler, değerlendirme.⁸⁴ Bu programda inanç,

73 Dilaver v.d., *İlköğretim Okulları için Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 7*, s. 11-16.

74 A.g.e., s. 25-26.

75 Algül v.d., *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi 6*, s. 22-23; 32-34, Gündüz v.d., *İlköğretim 8 Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı*, s. 37-38.

76 Gündüz v.d., *İlköğretim 8 Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı*, s. 93-99.

77 Atatürk'e göre ahlakın kaynağı millettir. "Milli ahlak; milletin sosyal düzeni ve huzurun, şimdiki ve gelecekteki refahı, saadeti, selameti ve güvenliği; medeniyette ilerleme ve yükselmesi için insanlardan her hususta ilgi, gayret ve nefsin feragatini ve gerektiği zaman seve seve canının verilmesini isteyen ahlaktır"(Atatürkçülük, I., s. 57) Ona göre milli ahlaka uygun hareket milli birliği sağlar. Milli ahlakımız medeni esaslara ters düşmez. A.g.e., s. 103-110; Pakdil vd., *Lise ve Dengi Okullar İçin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 1*, s. 96-97, Aydın, *Liseler İçin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi III*, s. 85.

78 "Milli ahlak ve terbiye o milletin yapısından, inançlarından örf ve adetlerinden doğan, tarih süreci içinde gelişip belli bir şekil ahlak ve terbiyedir. Bazı milletlerin bazı ahlak ilkelerini daha fazla öne çıkarmaları ve bunların uygulanması konusunda daha duyarlı olmaları da ahlaka milli bir boyut verir. Hür ve bağımsız yaşama, baskıya direnme, zulme baş kaldırma, büyükleri sayma ve onlara itaat etme, adalet ve eşitlik temeline dayanan bir yönetim kurma, aman dileyene dokunmama, devlete, millete ve vatana sadakat, hak ve hukuka uyma, iffetli ve namuslu yaşama, zayıflara ve yoksullara yardım etme, konukseverlik, cesaret ve kahramanlık da baştan beri Türklerde var olan; Türkler İslam'a girdikten sonra da gelişen milli ahlak ilkeleridir. Türk milli terbiyesi de bu ilkelerle şekillenmektedir. Türk milletinin kendine özgü ahlakı onu Müslüman olmayan milletlerden ayırdığı gibi diğer Müslüman milletlerden de ayırır. Temizlik anlayışı, hoşgörü, özveri, misafirperverlik, Kur'an ve cami gibi kutsal değerlere ve yapılara saygı konularında bu fark hissedilebilir şekilde açıktır. Zaten milli kimliği bu farklar oluşturur." Uludağ vd., *Lise Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 2*, s. 77-78.

79 Pakdil v.d., *Lise ve Dengi Okullar İçin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 1*, s. 83-89.

80 Uludağ v.d., *Lise Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi*, s. 40-47.

81 A.g.e., s. 48-58.

82 A.g.e., s. 109-111.

83 Doğan-Tosun, *İlköğretim 4. Ve 5. Sınıflar İçin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretimi*, s. 35-37.

84 *Milli Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi*, Ekim 2000 2517, s. 916-917.

ahlak ve kültür bütünlüğüne dikkat edilerek, program din ve ahlak bütünlüğü üzerine oturtulmuş, hedef öğrenmelerin, pedagojik esaslara uygun olmasına dikkat edilmiştir.⁸⁵ Ayrıca bu program ile artık ahlak öğretimindeki, milli ahlak vurgusu, yerini dini ve evrensel ahlaka bırakmıştır. Dini ve milli değerler⁸⁶ işbirliği korunmakla beraber dinlerin evrensel ahlak ilkeleri⁸⁷ başlı başına ele alınarak ve bunlar hakkında bir farkındalık oluşturmak ve barışa katkı sağlamasını hedeflemek, bu programın getirdiği bir yeniliktir. Diğer bir yenilik ise artık yavaş yavaş din merkezli bir ahlak öğretiminden, ahlak merkezli bir din öğretimi anlayışına geçilmiş olmasıdır. Ahlak merkezli din öğretimi anlayışı ile kastedilen ahlakın, programın genel amaçlarında, her bir sınıf için ayrı ayrı hazırlanan hedef davranışlarda, ünite konularının içeriğinde ve ders kitaplarında konuların ele alınış biçiminde sahip olduğu yer ile ilgilidir. Ahlakla ilgili ünite ve konu başlıklarının artması yanında, neredeyse her konunun ahlakla ilişkisi gösterilerek ahlak eğitimine hizmet etmesi ahlak merkezli din öğretiminin benimsendiğinin bir göstergesidir. 2000 İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders programı ve ders kitaplarında öne çıkan ahlak eğitimi ile ilgili konular şunlardır: Dini ve ahlaki kavramlar ve bunlar arasındaki ilişki,⁸⁸ dinin öğütlediği güzel davranışlar,⁸⁹ Hz. Muhammed'in örnek ahlakı,⁹⁰

85 Muhittin Eşsiz, "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Programlarına Karşılaştırmalı Bir Bakış", *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programları ve Uygulama Örneği (Ankara Modeli)*, Din Öğretim Genel Müdürlüğü Hizmet İçi Eğitim Dizisi 2, MEB Yayınları, İstanbul 2001, s. 34-35.

86 Programda 6. sınıf için hazırlanmış özel amaçlarda öğrenciler için belirlenen, "Türk'üm derken Türkiye'mizin insanların bütünlüğünün vurgulandığının farkında olur. Milletimizin kendisine has özelliklerini fark eder. Türk milletinin evlâdı olmaktan ve ona lâyık olmak için çalışmaktan zevk alır. Bayrağın bir milletin bağımsızlığının sembolü olduğunun bilincine varır. İstiklâl Marşımıza saygı duyar ve onun manevî değerlerimizden biri olduğuna inanır. Gazilerimize saygı göstermenin ve şehitlerimizi rahmetle anmanın vatan ve milletimizi sevmenin bir göstergesi olduğunu belirtir. Milli benliğimize ve dinimizin ana kaynaklarına dayalı din ve millet şuurunu kavramak, vatandaşlarına, din kardeşlerine, insanlığa ve bütün varlıkları karşı saygı, sevgi ve şefkat duyar." İfadeleri bu hususu gösterir. *MEB Tebliğler Dergisi*, Ekim 2000 2517, s. 948-949.

87 Programın 6. 7. 8. sınıf özel amaçları arasında öğrenciler için, "Yurtta barış, dünyada barış" ilkesinin bütün insanlığın iyiliğine yönelik bir ilke olduğuna inanır. Başkalarının inançlarına saygı duyar, bütün dinlerdeki birbirine benzeyen temel ahlâkî kuralları örneklerle açıklar, insan öldürmenin, hırsızlığın ve yalancı şahitliğin bütün dinlerde yasak olduğunu açıklar, denilerek, farklılıklara saygı ve ortak ahlak ilkelerinde buluşma temelinde insanlığın barış içinde yaşamasına, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinin hizmet etmesi beklenmektedir. *MEB Tebliğler Dergisi*, Ekim 2000 2517, s. 948, 960, 970.

88 Hasan Gökbulut-Ömer Öcal, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 4*, Bilim ve Kültür Yayınları, Ankara 2004, s. 13-14, 19-24.

89 Gökbulut v.d., *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 4*, s. 19.

90 Gökbulut v.d., *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 4*, s. 25-26, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 6*, Komisyon, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 2002, s. 111-114, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 8*, (Komisyon), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 2003, s. 12-25.

manevi temizlik,⁹¹ dinimizce yapılması emredilen ahlaki davranışlar,⁹² çevreyi (toplumsal ve doğal çevre) koruma,⁹³ Hz. Muhammed'in çocukluk ve gençlik yıllarındaki erdemli davranışları,⁹⁴ inancın ahlaklı olmayı teşvik edici oluşu,⁹⁵ güzel davranışların da (salih amel) bir ibadet olduğu ibadetlerin davranışların güzelleşmesine katkıları,⁹⁶ Peygamberlerin ahlaki açıdan örnekliği,⁹⁷ Hz. Muhammed'in ailesi içindeki örnek davranışları ve ailesinin seçkin özellikleri,⁹⁸ milli değerlerimiz,⁹⁹ dinimizin sakınmamızı istediği kötü davranışlar,¹⁰⁰ Kur'an-ı Kerim'den ve diğer kutsal kitaplardan ahlaki öğütler,¹⁰¹ Kur'an'ın ahlaki yönden eğiticiliği,¹⁰² dindarlık ve ahlak ilişkisi,¹⁰³ evrensel ahlaki öğütler,¹⁰⁴ kültürün manevi boyutu olarak ahlak.¹⁰⁵

2005 Ortaöğretim ve 2006 İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derisi öğretim programları ve bunlara uygun olarak hazırlanmış ders kitaplarının içeriği incelendiğinde 2000 yılından sonra uygulanmaya başlanılan ahlak merkezli din öğretimi anlayışının sürdürüldüğü ve bu anlayışın yapılandırmacı yaklaşımın ilkeleri ve yöntemleri¹⁰⁶ ile zenginleştirildiği görülmektedir. Söz konusu programlar ve ders kitaplarında mili-dini değerler bütünlüğü esas alınarak evrenselliğe doğru yönelmiş bir ahlak anlayışı esas alınmıştır. Yani milli ve dini kaynaklı değerler yanında evrensel ahlaki değerlere yer verilerek, bu değerlerin dünya barışı, insanlar arasında hoşgörü ve saygı anlayışının ge-

91 Gökbulut v.d., *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 4*, s. 40-41.

92 Burada sıralanan ahlaki davranışların bütün dinlerce öğütlendiği başka kutsal kitaplardan bölümlerle gösterilmektedir. *A.g.e.*, s. 48-50,

93 Çevreyi koruma duyarlılığının bütün dinlerde olduğu vurgulanmaktadır. *A.g.e.*, s. 48-50.

94 *A.g.e.*, s. 110-118.

95 *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 5*, (Komisyon), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 2003, s. 18, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 7*, Komisyon, Milli Eğitimi Basımevi, İstanbul 2002, s. 69-70.

96 *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 5*, s. 33-48, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 6*, s. 12-14, 42-44, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 7*, s. 49-62.

97 *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 5*, s. 89-93.

98 *A.g.e.*, s. 98-110.

99 *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 6*, s. 50-55.

100 *A.g.e.*, s. 58-73.

101 *A.g.e.*, s. 92-100.

102 *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 7*, s. 15-23.

103 *A.g.e.*, s. 28-38

104 *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 8*, s. 98-110.

105 *A.g.e.*, s. 28-37.

106 İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinde uygulanmakta olan Yapılandırmacı yaklaşım hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yıldız Kızılabdullah, *Yapılandırmacılık Yaklaşımının İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinin Amaçlarının Gerçekleşmesine Etkisi*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2008.

lişmesi açısından taşıdığı önemin öğrenciler tarafından fark edilerek içselleştirilmesi hedeflenmektedir. Programın genel amaçları arasında yer alan pek çok ifade bu hususa işaret etmektedir.¹⁰⁷ Ayrıca programla ulaşılmaması beklenen üst beceriler arasında ahlâklı ve hoşgörülü davranma, kişisel ve sosyal değerlere önem verme, çevre bilinci, duygu yönetimi, sorumlu bir şekilde davranma, farklılıklara saygı, katılım ve işbirliği bulunmaktadır.¹⁰⁸ 2005 Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Dersi Öğretim Programı'nda yukarıda belirtilen temel becerilerin yanı sıra, değerlerin öğretimi de ön plana çıkmaktadır; içselleştirilmesi ön görülen değerler sıralanmaktadır.¹⁰⁹ Bu programın getirmiş olduğu bir diğer yenilik olan öğrenme alanlarından¹¹⁰ birisi “ahlak ve değerler” öğrenme alanıdır. Her sınıfta “ahlak ve değerler” öğrenme alanı¹¹¹na ait bir ünite yer almakla birlikte, neredeyse bütün öğrenme alanları da üniteler içerisinde ahlak öğrenme alanıyla ilişkilendirilerek ele alınmaktadır. İbadet-

107 “Dinin, Allah-insan ilişkilerini düzenleyen bir olgu olduğu, dinin evrensel barış kültürünün yerleşmesinde ve hoşgörü ortamının oluşturulmasında katkıda bulunabileceğini benimser... İnancını akılla bütünleştirir. Kendi dinini, örf ve âdetlerini olduğu kadar diğer insanların dinlerini, örf ve âdetlerini de saygı ve hoşgörü çerçevesinde değerlendirir... İslâm'ın barış dini olduğunu benimser... Birlikte yaşama ve hoşgörü kültürünü özümser. Küreselleşen dünyada dinin birleştirici bir rolünün olduğunu kavrar. Evrensel değerlere kendi dinî bilgi ve bilinçleriyle katılır. Diğer dinleri temel özellikleriyle tanıır. İslâm'ın medenî ve evrensel değerlerle örtüştüğünü fark eder.” *T.C. Milli Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi 9-10-11-12. Sınıflar) Öğretim Programı*, Ankara 2005, s. 14-15.

108 *A.g.e.*, s. 15-16.

109 “Adil olma, aile kurumuna önem verme, bağımsızlık, bilimsellik, çalışkanlık, dayanışma, ölçülülük, yumuşak huyluluk, güvenilir olmak, kanaat, cömertlik, sabır, samimiyet, güven, namuslu olmak, alçak gönüllülük, sözünde durmak, emanete riayet etmek, hakikat sevgisi, kardeşlik, duyarlılık, doğruluk, dürüstlük, estetik duyarlılık, hoşgörü, misafirperverlik, sağlıklı olmaya önem vermek, saygı, sevgi, sorumluluk, temizlik, vatanseverlik, yardımseverlik, paylaşımcı olmak, fedakârlık.” *A.g.e.*, s. 16-17.

110 Öğrenme alanı; birbiri ile ilişkili beceri, tema, kavram ve değerlerin bir bütün olarak görülebildiği, öğrenmeyi organize eden yapıdır. Lise Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi dersi yedi öğrenim alanı çerçevesinde yapılandırılmıştır. Bunlar: 1. Allah İnancı, 2. İbadet, 3. Hz. Muhammed, 4. Ahlak ve Değerler, 5. Kur'an ve Yorumu, 6. Din ve Laiklik, 7. Din, Kültür ve Medeniyet. *A.g.e.*, s.17-18.

111 “Öğrenciler, bu öğrenme alanında 9. sınıf düzeyinde değer ne olduğunu ve dinin değerlerin oluşumundaki etkisini, kişilik ve toplumsal gelişimde değerlerin etkisini, dinlerin aileye verdiği önemi, Hz. Peygamberin ailenin korunmasına ait öğütlerini; 10. sınıf düzeyinde hak ve özgürlük kavramlarını, temel hak ve özgürlükleri, bunların dinle ilişkilerini, kullanımlarını, kullanımını engelleyen alışkanlıkları, hukukun üstünlüğünü ve kul hakkına saygıyı; 11. sınıfta barışın insanlık için ihtiyaç olduğunu, İslâm'ın barış dini olduğunu ve yaşama hakkına büyük önem verdiğini, Hz. Muhammed'in bir barış elçisi olduğunu, zorunlu olmadıkça savaşın insanlık suçu olduğunu; 12. sınıfta, insanın hata yapabilen bir varlık olduğunu, tövbe etmenin ve hatadan dönmenin bir erdem olduğunu, Allah'ın bağışlayıcı olduğunu ve bağışlanmayı sevdiğini, bağışlamanın insanı yücelttiğini, bağışlamanın bireysel ve toplumsal hoşgörünün temelini oluşturduğunu ve iyiliklerin kötülükleri giderdiğini öğreneceklerdir.” *T.C. Milli Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi 9-10-11-12. Sınıflar) Öğretim Programı*, s. 78; Ahlak ve değerler öğrenme alanı kapsamında öğrenciler için hedeflenen kazanımlar için bkz. *A.g.e.*, s. 45-72.

lerin ahlaki yaşama olabilecek katkıları¹¹², Hz. Muhammed'in örnek ahlakı,¹¹³ Kur'an'ın ahlaki öğütleri,¹¹⁴ dinin toplumsal değerlere etkisi,¹¹⁵ Türklerde İslam anlayışının oluşmasında etkili olan şahsiyetlerin ahlakla ilgili görüşleri,¹¹⁶ inancın ahlaki yaşama katkıları,¹¹⁷ temel hak ve özgürlükler ile din arasındaki ilişkiler ve kul hakkı,¹¹⁸ tasavvufi düşüncenin ahlaki boyutu,¹¹⁹ tövbe ve bağışlama,¹²⁰ dinlerin ortak evrensel ahlak ilkeleri¹²¹ gibi konular ahlak eğitimi kapsamında ele alınmaktadır.

2006 İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi (4-5-6-7-8) programında genel amaçlardan ahlakla ilgili olanlar şunlardır: Bu programla; öğrencilerin, bireysel açıdan temel dini ve ahlaki sorularına cevap verebilmeleri, dinin içtenlik ve sevgi boyutunu fark ederek onun insan için vazgeçilmez bir öge olduğunu kavrayabilmelerini, İslam'ın inanç, ibadet ve ahlak esaslarını tanıyabilmeleri; toplumsal açıdan, toplumsal olarak yaşanan dini ve ahlaki davranışları tanıyabilmeleri, başkalarının inanç ve yaşayışlarına hoşgörü ile yaklaşabilmeleri, fiziki ve toplumsal çevreyi koruma bilincine ulaşabilmeleri; ahlaki açıdan ahlaki değerleri bilen ve bunlara saygı duyan erdemli kişiler olabilmeleri, öğrenilen ahlaki değerleri içselleştirebilmeleri, inanç ve ibadetlerin davranışları güzelleştirmedeki olumlu etkisini fark edebilmeleri; kültürel açıdan dini ve milli bayramların, milleti birleştiren temel değerlerden olduğunu kavrayabilmeleri; evrensel açıdan evrensel değerlere kendi dini bilinciyle katılabilmeleri, diğer dinleri temel özellikleriyle tanıyarak mensuplarına hoş-

112 Ahmet Ekşi vd., *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 9. Sınıf*, Dördüncü Baskı, MEB Devlet Kitapları, İstanbul 2009, s. 19-28, Mehmet Akgül vd., *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 10. Sınıf*, Dördüncü Baskı, MEB Devlet Kitapları, İstanbul 2009, s. 37-51, Mahmut Balcı, vd., *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 11. Sınıf*, MEB Devlet Kitapları, Dördüncü Baskı, İstanbul 2009, s. 14-26, Mehmet Akgül-Ahmet Kaba vd., *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 12. Sınıf*, İkinci Baskı, MEB Devlet Kitapları, İstanbul 2009, s. 12-17.

113 Ahmet Ekşi vd., *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 9. Sınıf*, s. 34-41, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 10. Sınıf*, s. 59-67, Balcı, vd., *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 11. Sınıf*, s. 28-38, Akgül-Ahmet Kaba vd., *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 12, s. 30-41.*

114 Ekşi vd., *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 9. Sınıf*, s. 57-58, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 10. Sınıf*, s. 74-76.

115 Ekşi vd., *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 9. Sınıf*, s. 63-81.

116 A.g.e., s. 94-102.

117 Akgül vd., *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 10. Sınıf*, s. 32.

118 A.g.e., s. 86-89.

119 Akgül vd., *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 12, s. 61-75.*

120 A.g.e., s. 79-85.

121 A.g.e., s. 97-117.

görüle yaklaşabilmeleri, evrensel insani değerlerin İslam'ın insani değerleri ile örtüşüğünü fark etmeleri amaçlanmaktadır.¹²²

Programda altı öğrenme alanı¹²³ belirlenmiştir. Ahlak öğrenme alanı¹²⁴ yanında diğer öğrenme alanları kapsamındaki konularda da çoğunlukla ahlakla ilişki kurulmuştur. 2006 İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi programının, ahlak eğitiminin ele alındığı konular açısından 2000 İlköğretim programından çok farklı olduğu söylenemez. Hatta neredeyse aynıdır, denilebilir. Ancak bu konular yapılandırmacı yaklaşımın getirdiği/gerektirdiği etkinliklerle¹²⁵, öğrencinin konuyu kendi yapılandırması yoluyla öğrenmesini sağlayacak

122 T.C. Milli Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi 4-5-6-7-8. Sınıflar Öğretim Programı ve Kılavuzu, MEB, Ankara 2006, s. 11-12.

123 1. İnanç, 2. İbadet, 3. Hz. Muhammed, 4. Kur'an ve Yorumu, 5. Ahlak, 6. Din ve Kültür.

124 Genel olarak programın hedeflediği kazanımlar ve ahlak öğrenme alanı ile ilgili kazanımlar için bkz. T.C. Milli Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi 4-5-6-7-8. Sınıflar Öğretim Programı ve Kılavuzu, s. 35-64.

125 Güzel ahlak konulu bir **akrostiş tekniği ile şiir yazma**, içerisinde güzel, ahlak, erdem, hoşgörü, sevgi kelimelerinin geçtiği cümleler yazma; "Müslüman'ın inlinden ve dilinden başkasına zarar gelmez" hadisini **değerlendirme** gibi etkinlikler yanında, **Tamamlayalım** etkinliğinde Hz. Muhammed Kâbe hakemliği olayında nasıl bir çözüm getirmiş olabilir denilerek öğrencilerden tahminlerini yazarak belirtmeleri istenmektedir. Bu olay ile Hz. Peygamber'in adaleti, barışçı ve uzlaştırıcı tavrı öne çıkarılmaktadır; Hz. Muhammed'in erdemli davranışları ile kendi davranışları arasındaki ortak **olanları bularak işaretlemeleri** istenmektedir; "**Neden ve Çünkü Kardeşler**" adı altında kantinde bir miktar para bulan çocuğun ne yapması gerektiği hakkında sunulan seçeneklerden hangisini niçin yapması gerektiğini tercih ederek açıklaması beklenmektedir. Hz. Muhammed'in üye olup aktif olarak çalıştığı "Erdemliler Kulübü"ne üye olacıklarda olması gereken **özellikleri sıralamaları istenmektedir**. "**Değerlendirelim**" etkinliğinde öğrencilerin, Kur'an'ın uyulmasını istediği, dürüst olmak, adaletli olmak, başkalarının haklarına saygılı olmak, cömert ve yardımsever olmak, sözünde durmak gibi davranışların Kur'an'ın evrenselliği açısından değerlendirmeleri istenmektedir. "**Bu Sorun Nasıl Çözülür?**" etkinliğinde araları bozulan iki dostun sorunlarına çözüm için birlikte düşünmeyi sağlayan sorular yöneltilmektedir Mehmet Akgül-Ramazan Yıldırım vd., *İlköğretim 4. Sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi*, MEB Devlet Kitapları, İstanbul 2007, s. 28-29, 55, 59-61, 70, 97. "Doğru Davranmayan Kim" etkinliğinde sıralanan davranışlardan hangisinde yanlış bir dua anlayışının, (çaba sarf etmeden dua etmenin yanlışlığının) olduğunu bulmaları öğrencilerden istenmektedir. **Listeleyelim** etkinliğinde öğrencilerin 'salih amel' olarak niteleyebilecekleri kendi hayatlarından örnekleri paylaşmaları istenmektedir. **Karşılaşturalım** etkinliğinde öğrencilerin Hz. Muhammed'in ailesi ile kendi ailesinin seçkin özelliklerini listeleterek karşılaştırması istenmektedir. Bir başka etkinlikte Hz. Hatice'nin eşine verdiği desteğin anlatıldığı bir örnek olayın **hikâye haritasını çıkarmaları** istenmektedir. **Yazalım** etkinliğinde de israf edilen bir portakalın çöp kutusunda karşılaşmalarını hayal edip aralarındaki konuşmayı diyalog şeklinde yazmaları istenmektedir. "**Varsayalım**" etkinliğinde öğrencilerden "Gözünüzün görmediğini veya kulağınızın duymadığını ya da yürüyemediğinizi düşünün; bu durumda çevrenizdeki insanların size nasıl davranmalarını isterdiniz?" sorusunu maddeler halinde cevaplamaları istenmektedir. Mehmet Akgül-Ramazan Yıldırım vd., *İlköğretim 5. Sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi*, MEB Devlet Kitapları, İstanbul 2007, s. 12, 43, 51, 64-65, 67, 113. Yalan, hile, tüketici hakları hakkında **paylaşalım**, giybet ve iftira konuları ile ilgili **tartışalım**, hırsızlık ile sinavda kopya çekmek arasındaki ilişkiyi sorgulamayı sağlayan **sonucunu düşünelim** etkinliklerine yer verilmektedir. Mehmet Akgül-Ramazan Yıldırım vd., *İlköğretim 6. Sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi*, MEB Devlet Kitapları, İstanbul 2007, s. 90-105. Bu örnekler çoğaltılabilir.

yöntemlerle ele alınmıştır. Bazı ünitelerin sonunda yer alan öz değerlendirme tabloları¹²⁶ ile öğrencilerin kendi durumlarını değerlendirme fırsatı sunulmuştur. Bu programın uygulamasını yansıtan yeni ders kitaplarının din ve ahlak eğitimi açısından ayırt edici yönleri bunlardır.

2000 yılından sonra bir değişim ve gelişim görülen programlar ve ders kitaplarında, otoriter ve baskıcı değil anlamaya, düşünmeye, kendiliğinden benimsemeye ve severek uygulamaya yönelik bir üslup kullanılması, öğrenme sonucunda beklenen kazanımların bu yönde hazırlanılması, öğrencilerin ahlaki gelişimlerinin dikkate alınması, ahlak eğitimine yönelik etkinliklere yer verilmesi, ahlak eğitimi alanında önemli ve faydalı gelişmeler olarak değerlendirilebilir. Bunda 2000 yılından sonra ortaya konulan hem din anlayışı¹²⁷ ve din öğretimindeki yeni yaklaşımlar¹²⁸ hem de benimsenen eğitim anlayışlarındaki (çoklu zeka, yapılandırmacı, öğrenen merkezli) gelişmelerin etkisi olmuştur, denilebilir.

SONUÇ

Bu makale sonunda ulaşılan sonuçlar şöyle sıralanabilir:

1. Cumhuriyet dönemi eğitim tarihi boyunca örgün eğitim kurumlarında din derslerinin örgün eğitim kurumlarından uzaklaştırıldığı dönem dışarıda tutulursa çoğu zaman mili-dini değerler işbirliğini esas alan bir ahlak eğitimi yaklaşımı benimsenmiştir.
2. Cumhuriyet'in kuruluş yıllarından itibaren milli ahlak vurgusu ahlak eğitiminde önemli bir yer tutmuştur.
3. 2000 yılına kadar Din Bilgisi, Din Dersleri, Ahlak Dersleri, Din Kültürü

126 Örneğin "Teşekkür etmenin çok önemli olduğunu anladım. Selamlaşmanın önemli olduğunu fark ettim. İnsanların uyması gereken kuralların tümünün ahlak olduğunu anladım. Arkadaşlarıma güzel söz söylediğimde kendimi mutlu hissedirim. Çevremizi temiz tutmanın ve güzelleştirmenin bana sevap kazandıracaklarını biliyorum. İç temizliğin de beden temizliği kadar önemli olduğunu fark ettim. Allah'ın bedenini, elbisesini ve çevresini temiz tutan insanları sevdiğini biliyorum. Hz. Muhammed'in erdemli davranışları ile yaşamım arasında ilişki kurabiliyorum. Hz. Muhammed'in güvenilir ve erdemli bir insan olduğunu örneklerle açıklayabiliyorum. Bu dünyanın hepimizin dünyası olduğunu farkındayım. Bu dünyada dostça ve kardeşçe yaşamada İslam'ın katkısını söyleyebilirim. Dargınlık ile barışı karşılaştırabilirim. Dostça ve kardeşçe yaşamaya özen göstermekten dolayı kendimi çok mutlu hissediyorum." vb. Akgül vd., *İlköğretim 4. Sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi*, s. 32, 45, 65, 99. Bu örnekler çoğaltılabilir.

127 Hasan Onat, "Din Alanında Yeniden Yapılanma Üzerine", *Din Öğretiminde Yeni Yaklaşımlar*, MEB Yayınları, Ankara 2000, s. 97-107.

128 Mualla Selçuk, "Din Öğretiminin Kuramsal Temelleri", *Din Öğretiminde Yeni Yaklaşımlar*, MEB yayınları, Ankara 2000, s. 11-20; Mualla Selçuk, "Teorik ve Pratik Açmazlarıyla Kültürel Miras Öğretimini Sorgulayan Bir Deneme", *Din Öğretiminde Yeni Yaklaşımlar*, MEB Yayınları, Ankara 2000, s. 85-94.

ve Ahlak Bilgisi derslerinin program ve ders kitaplarında milli ahlak vurgusu yapılarak milli-dini değerler işbirliğini esas alan bir ahlak eğitimi yurttaşlık eğitimi için bir araç olarak görülmüştür.

4. 2000 yılından itibaren uygulamaya geçen yeni Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi ile milli-dini değerler işbirliği korunmakla beraber evrenselliğe yönelmiş, hem yurttta hem de dünyada barış ve huzura katkı sağlayan bir ahlak eğitimi anlayışı benimsenmiştir.

5. 2000 yılına kadar sözü edilen derslerin program ve ders kitaplarında değer öğretimi konusunda genellikle dışarıdan buyurucu ahlaki telkin yöntemi benimsenmiş, 2000 yılından sonra ise değer öğretimi, öğrencinin kendi değerlerine kendisinin ulaşması için fırsatlar oluşturma süreci olarak görülmüştür.

6. 2000 yılına kadar söz konusu derslerin program ve ders kitaplarında ilmihiil öğretimi yaklaşımı korunarak din merkezli bir ahlak öğretimi yaklaşımı benimsenmiş ve uygulanmıştır. 2000 yılından sonra ise iman-ibadet-ahlak konularının bütünlüğü vurgulanarak ve iman ve ibadetle ilgili konuların ahlak eğitimine olabilecek katkısı her fırsatta gösterilerek ahlak merkezli bir din öğretimi anlayışı benimsenmiş ve uygulanmıştır.

7. Söz konusu derslerin 2000 yılından önceki program ve ders kitaplarında ahlak eğitimi konusunda Davranışçı Eğitim Yaklaşım esas alınırken 2000 yılından sonra Bilişsel ve Yapılandırmacı eğitim yaklaşımları esas alınmıştır.

BİBLİYOGRAFYA

ALGÜL, Hüseyin-Osman Çetin-Mustafa Öcal, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi 6*, Altın Kitaplar, İstanbul 1999.

AKGÜL, Mehmet-Ramazan Yıldırım vd., *İlköğretim 4. Sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi*, MEB Devlet Kitapları, İstanbul 2007.

_____, *İlköğretim 5. Sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi*, MEB Devlet Kitapları, İstanbul 2007.

_____, *İlköğretim 6. Sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi*, MEB Devlet Kitapları, İstanbul 2007.

_____, Ahmet Kaba vd., *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 10. Sınıf*, Dördüncü Baskı, MEB Devlet Kitapları, İstanbul 2009.

_____, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 12. Sınıf*, İkinci Baskı, MEB Devlet Kitapları, İstanbul 2009.

- ATATÜRK, Mustafa Kemal, *Atatürk Diyor ki*, derleyen: Mustafa Baydar, Varlık Yayınları, İstanbul 1951.
- _____, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II*, haz. Nimet Unan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1959.
- ATEŞ, Süleyman-Orhan Karmış-Süleyman Hayri Bolay, *Din Bilgisi Lise 3*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1976.
- AYDIN, Mehmet, *Din Felsefesi*, 8. Baskı, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir 1999.
- _____, *Liseler İçin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi III*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1997.
- _____, *Tanrı-Ahlak İlişkisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 1991.
- BALCI, Mahmut vd., *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 11. Sınıf*, MEB Devlet Kitapları, Dördüncü Baskı, İstanbul 2009.
- BALTACIOĞLU, İsmail Hakkı, *Pedagojide İhtilal*, Anadolu Matbaası, İstanbul 1964.
- BİLGİN, Beyza, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*, Gün Yayıncılık, Ankara 1998.
- _____, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 5*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1999.
- CANKAT, Süheyla, *Ortaokullar İçin Ahlak Dersi Orta-I*, Pars Matbaacılık, Ankara 1976.
- CELAL, Sadrettin, "Muallimler ve Cumhuriyet", *Son Telgraf*, No. 37, 23 Temmuz 1340-20 Zihicce 1342.
- ÇİLELİ, Meral, *Ahlak Psikolojisi ve Eğitimi*, V Yayınları, Ankara 1986.
- DİLAVER, Hasan Hüseyin, Abdulgaffar Gündeşli, Hakkı, Şirin, *İlköğretim Okulları İçin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 7*, Gün Yayıncılık, Ankara 1997.
- Din Dersleri (İlkokul Dördüncü Sınıf)*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1949.
- Din Dersleri II, (İlkokul 5)*, Maarif Basımevi, İstanbul 1955.
- DOĞAN, Recai, "1980'e Kadar Türkiye'de Din Öğretimi Program Anlayışları", *Din Öğretiminde Yeni Yöntem Arayışları Uluslararası Sempozyum Bildiri ve Tartışmalar 28-30 Mart 2001 İstanbul*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 2003.
- _____, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Tevhid-i Tedrisat Çerçevesinde Din Eğitimi-Öğretimi ve Yapılan Tartışmalar", *Türkiye'de Din Eğitimi ve*

- Öğretimi*, Türk Yurdu Yayınları, Ankara 1999.
- _____, “II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Hareketlerinde Din Eğitim-Öğretimi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XXXVIII, Ankara 1998.
- _____, Cemal Tosun, *İlköğretim 4. ve 5. Sınıflar İçin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretimi*, 2. Baskı, Pegema Yayıncılık, Ankara 2003.
- _____, *İslamcılığın Eğitim Öğretim Görüşleri*, Ankara 1999.
- _____, “Osmanlı Eğitim Kurumları ve Eğitimde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XXXVII, Ankara 1997.
- DURAN, İbrahim vd., *Lise ve Dengi Okullar İçin Din Bilgisi I*, Şamil Yayınevi, İstanbul 1978.
- _____, *Lise ve Dengi Okullar İçin Din Bilgisi II*, Şamil Yayınevi, İstanbul 1978, s. 44-46.
- DURKHEİM, Emile, *Ahlak Eğitimi*, çev. Oğuz Adanır, Dokuz Eylül Yayınları, 2004.
- EKŞİ, Ahmet vd., *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 9. Sınıf*, Dördüncü Baskı, MEB Devlet Kitapları, İstanbul 2009.
- ERGİN, Osman, *Türkiye Maarif Tarihi*, c. 3-4, Eser Matbaası, İstanbul 1977.
- ERGÜN, Mustafa, *Eğitim Sosyolojisine Giriş*, Ocak Yayınları, Ankara 1994.
- _____, “20.Yüzyılın Başlarında Türk Eğitiminin Amaçları Konusundaki Tartışmalara Mukayeseli Bir Bakış”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* 20, 1986.
- EŞSİZ, Muhittin, “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Programlarına Karşılaştırmalı Bir Bakış”, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programları ve Uygulama Örneği (Ankara Modeli)*, Din Öğretim Genel Müdürlüğü Hizmet İçi Eğitim Dizisi 2, MEB Yayınları, İstanbul 2001.
- GÖKALP, Ziya, “Ahlak Buhranı”, *Yeni Mecmua I*, (1918).
- _____, *Türk Ahlakı*, Toker Yayınları, İstanbul 2005.
- GÖKBULUT, Hasan-Ömer Öcal, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 4*, Bilim ve Kültür Yayınları, Ankara 2004.
- GÜNGÖR, Erol, “Cumhuriyet Devrinde Türkiye’nin Kültür Politikası”, *Türk Milli Eğitiminin Dünü Bugünü ve Geleceği I*, Ülkü-Bir Yayınları, no 3, İstanbul 1979.

- GÜNDÜZ, İrfan-Sıtkı Abdullahoğlu-Abdüllatif Türker-Melike Yılmaz, *İlköğretim 8 Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı*, Erdem Yayınları, İstanbul 1997.
- GÜNEY, Dursun, *Din Dersleri, Ortaokul I*, Çeltüt Matbaası, İstanbul 1960.
- HİLMİ, İbrahim, *Köy Çocuklarına Din Dersi*, (Köy Mektepleri 3. sınıf), Hilmi Kütüphanesi, İstanbul 1933-34.
- İlk Mekteplerin Müfredat Programı*, Maarif Vekâleti İlk Tedrisat Dairesi, Matbaa-i Amire, İstanbul 1340 (1924).
- İlk Mekteplerin Müfredat Programı* (1926), T.C. Maarif Vekâleti, İkinci Tab', Devlet Matbaası, İstanbul 1927.
- İlk Mektep Müfredat Programı* (1930), T.C. Maarif Vekâleti, Devlet Matbaası, İstanbul 1930.
- İlkokul Programı* (1936), T.C. Kültür Bakanlığı, Devlet Basımevi, Ankara 1936.
- İlkokul Programı*, T.C. Maarif Vekâleti, Maarif Basımevi, İstanbul 1956.
- İlkokul Programı*, T.C. Maarif Vekâleti, Maarif Basımevi, İstanbul 1957.
- İlkokul Programı*, T.C. Maarif Vekâleti, Maarif Basımevi, İstanbul 1958.
- İlkokul Programı*, T.C. Maarif Vekâleti, Maarif Basımevi, İstanbul 1962.
- İlköğretim Okulu Ders Programları, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Programı* 6-7-8, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 2000.
- İlköğretim Okulu Ders Programları, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Programı* 6-7-8, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 2000.
- İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 5*, (Komisyon), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 2003.
- İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 6*, (Komisyon), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 2002
- İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 7*, (Komisyon), Milli Eğitimi Basımevi, İstanbul 2002.
- İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 8*, (Komisyon), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 2003
- KANAD, Halil Fikret Kanad, *Milliyet İdeali ve Topyekûn Milli Terbiye*, Ankara 1942.
- KESGİN, Safiye, *Cumhuriyet Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Ahlak Eğitimi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010.

- KILIÇ, Recep, “Ahlakı Temellendirme Problemi”, *Felsefe Dünyası*, S. 8, Temmuz 1993.
- _____, *Ahlakın Dini Temeli*, 5. Baskı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2005.
- KIZILABDULLAH, Yıldız, *Yapılandırmacılık Yaklaşımının İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinin Amaçlarının Gerçekleşmesine Etkisi*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2008.
- KOÇER, Hasan Ali, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1970.
- _____, -Halil Karlık,-Vehbi Gübe, *İlkokullar İçin Ahlak Dersleri 4*, Koçer Yayınları, Ankara 1978.
- KOÇYİĞİT, Talat-İsmail Cerrahoğlu-Mücteba Uğur, *Din Bilgisi (Orta I)*, MEB. Devlet Kitapları, Ankara 1976
- _____, *Din Bilgisi (Orta II)*, MEB. Devlet Kitapları, Ankara 1976.
- _____, *Din Bilgisi (Orta III)*, MEB, Devlet Kitapları, Ankara 1976.
- Köy Mektepleri Müfredat Programı (1930)*, T.C. Maarif Vekâleti, Devlet Matbaası, İstanbul 1931.
- Köy Mektepleri Müfredat Programı (1938)*, T.C. Kültür Bakanlığı, Devlet Basımevi, İstanbul 1938.
- Maarif Vekâleti Tebliğler Dergisi*, Cilt: 19, Sayı 921, 17 Eylül 1956.
- Milli Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi*, Cilt: 13, S. 617, 20 Kasım 1950.
- Milli Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi*, Cilt: 30, S. 1474, 16 Ekim 1967.
- Milli Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi*, Cilt: 39, S. 1900, 27 Eylül 1976.
- Milli Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi*, S.2109, 29 Mart 1982.
- Milli Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi*, S. 2517, Ekim 2000.
- MUALLİM ABDÜLBAKİ, *Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri*, Tefeyyüz Kütüphanesi, İstanbul 1930-1931.
- NARİN, Mehmet-İsmail Bayraktar, *İlkokul 5. Sınıf Ahlak Dersleri*, Şamil Yayınevi, İstanbul 1976.
- OLGUN, İbrahim, *Lise ve Dengi Okullar İçin Din Dersleri I*, Bilgi Basımevi, Ankara 1970.
- _____, *Lise ve Dengi Okullar İçin Din Dersleri II*, Bilgi Basımevi, Ankara 1970.

- OKUR, Vural, *Lise ve Dengi Okullar İçin Ahlak Dersleri Lise II*, Eskin Matbaası, İstanbul 1975.
- OKUTAN, Ahmet, *Din Dersleri, Ortaokul II*, Arif Bolat Kitabevi, İstanbul 1959.
- ONAT, Hasan, “Din Alanında Yeniden Yapılanma Üzerine”, *Din Öğretiminde Yeni Yaklaşımlar*, MEB Yayınları, Ankara 2000.
- ÖYMEN, Hıfzırahman Raşit, “Cumhuriyet Eğitimine Geçişte Atatürk’ün Etkisi”, *Bellekten, c. L.I*, S. 20, Tük Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.
- ÖZTÜRK, Vedat, *Lise ve Dengi Okullar İçin Ahlak Dersleri I*, İnkılap ve Aka Kitabevleri, İstanbul 1975.
- PAKDİL, Nevzat-A.Serdar Müftüoğlu-Üzeyir Gündüz, *Lise ve Dengi Okullar İçin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 1*, Kaya Matbaacılık, İstanbul 1995.
- PIAGET, Jean, *The Moral Judgement of The Child*, Routledge and Kegan Paul, London 1972.
- SELÇUK, Mualla, “Din Öğretiminin Kuramsal Temelleri”, *Din Öğretiminde Yeni Yaklaşımlar*, MEB yayınları, Ankara 2000.
- _____, “Teorik ve Pratik Açmazlarıyla Kültürel Miras Öğretimini Sorgulayan Bir Deneme”, *Din Öğretiminde Yeni Yaklaşımlar*, MEB Yayınları, Ankara 2000.
- SENEMOĞLU, Nuray, *Gelişim Öğrenme ve Öğretme*, Özsen Matbaası, Ankara 1998.
- TANYOL, Cahit, *Sosyal Ahlak (Laik Ahlaka Giriş)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1960.
- Temel Eğitim ve Ortaöğretimde Ahlâk Dersleri Programı*, Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitim Bakanlığı, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1975.
- TEKİŞİK, Hüseyin Hüsnü-Niyazi Kahveci, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 4. Sınıf*, Tekişik Yayıncılık, Ankara 2000.
- TONGUÇ, İsmail Hakkı, *Canlandırılacak Köy*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1947.
- TÜRKDOĞAN, Orhan, *Değişme Kültür ve Sosyal Çözülme*, Türk Dünyası Vakfı, İstanbul 1988.
- Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi 4-5-6-7-8. Sınıflar Öğretim Programı ve Kılavuzu*, MEB, Ankara 2006.

- Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekilliği İkinci Maarif Şurası, (Tıpkı Basım) Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1991.*
- Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi 9-10-11-12. Sınıflar) Öğretim Programı, Ankara 2005.*
- ULUDAĞ, Süleyman-Hayati Hökelekli-Enver Uysal, *Lise Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 2*, Ülke Yayınları, İstanbul 2000.
- UYSAL, Mevlüt-Reşid Alkan, *Ortaokullar İçin Ahlak Dersleri 2. sınıf*, Görüş Yayınları, İstanbul 1975.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 7. Baskı, Ülken Yayınları, İstanbul 2001.
- YİĞİT, Ali Ata, *İnönü Dönemi Eğitim ve Kültür Politikası*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1992.